

کتابشناسی توصیفی تاریخ فلسفه‌های اسلامی

سعید انواری*

چکیده

در حوزه تاریخ فلسفه اسلامی کتابهایی که به معرفی احوال و آثار فیلسوفان مختلف پرداخته‌اند، یا بدقت به عقاید فلسفی آنها توجه نداشته‌اند و یا به فیلسوفان مقدم پرداخته‌اند و از توجه به فلاسفه معاصر غفلت کرده‌اند و یا برعکس. همچنین آنچه تاکنون در زمینه تاریخ فلسفه اسلامی نوشته شده است، به روش «فیلسوف محور» و گاه «مکتب محور» بوده است و بندرت به روش «موضوع محور» توجه شده است.

نوشتار حاضر به معرفی منابع موجود درباره تاریخ فلسفه اسلامی میپردازد و مشخص میسازد که تاریخ نگاری فلسفه اسلامی در چه مواردی کامل و در چه مواردی دچار کمبود است، با این غرض که برای اهل تحقیق و تدریس در زمینه تاریخ فلسفه اسلامی سودمند باشد.

کلید واژه‌ها: کتابشناسی توصیفی، تاریخ فلسفه اسلامی، مشاهیر عالم اسلام

* * *

۱۴۷

مقدمه

کتابهای تاریخ فلسفه بشیوه‌های مختلفی تألیف شده‌اند. برخی از تاریخ فلسفه‌های موجود تنها به

استادیار گروه فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه علامه طباطبائی ؛ saeed.anvari@atu.ac.ir *

سال دوم، شماره سوم
زمستان ۱۳۹۰

کتابشناسی توصیفی تاریخ فلسفه‌های اسلامی

بررسی احوال و آثار فیلسوفان پرداخته‌اند و به عقاید فلسفی آنها توجه نکرده‌اند. برخی دیگر تنها به فیلسوفان متقدم (تا زمان ملاحادی سبزواری) پرداخته‌اند و از توجه به فلاسفه معاصر غفلت کرده‌اند. همچنین لازم بذکر است که آنچه تاکنون درباره تاریخ فلسفه اسلامی نوشته شده است، بروش «فیلسوف محور» و گاه «مکتب محور» بوده است و بندرت بروش «موضوع محور» به سیر یک مسئله فلسفی در تاریخ فلسفه اسلامی توجه شده است. با وجود این آنچه از یک تاریخ فلسفه انتظار داریم، پرداختن به زندگینامه، آثار و اهم نظریات فلسفی فیلسوفان است و اینکه تا چه میزان یک فیلسوف خاص، تحت تأثیر فیلسوفان دیگر بوده است یا بر دیگران تأثیرگذار است. در زمینه فلسفه اسلامی تاکنون حدود شصت عنوان کتاب نوشته شده است و اما عدم تصحیح و انتشار تمامی آثار فلاسفه اسلامی و نیز عدم تحلیل تمامی نظریات فلسفی آنها و مشخص نشدن بخشهایی از ریشه‌ها و اثرپذیریهای فلاسفه مسلمان باعث شده است که امکان تألیف تاریخ فلسفه‌ی جامع در حوزه فلسفه اسلامی میسر نگردد. این کتابشناسی توصیفی به معرفی منابع موجود درباره تاریخ فلسفه اسلامی میپردازد و مشخص میسازد که تاریخ نگاری فلسفه اسلامی در چه مواردی کامل و در چه مواردی دچار کمبود است. امید است این فهرست توصیفی برای اساتید و دانشجویانی که به تحقیق و تدریس در زمینه تاریخ فلسفه اسلامی میپردازند، سودمند باشد. بجز کتابهایی که در این مقاله معرفی میشوند، کتابهای دیگری نیز به بخشی از تاریخ فلسفه اسلامی پرداخته‌اند که عبارتند از:

۱. کتابهایی که به بررسی دوران انتقال دانش فلسفی از یونان به جهان اسلام پرداخته‌اند، مانند: *انتقال علوم یونانی به عالم اسلامی* نوشته دلیسی اولیری، ترجمه احمد آرام، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۲ ش.

۲. کتابهایی که به تأثیر فلاسفه اسلامی بر متفکران قرون وسطی پرداخته‌اند.

۳. کتابهایی که بصورت خاص به تک نگاری درباره یکی از فلاسفه اسلامی (مانند: ابن‌سینا، سهروردی، ابن‌رشد و...) پرداخته‌اند، مانند: *حکیم رازی*، تألیف پرویز اذکائی، انتشارات طرح نو، تهران، ۱۳۸۴ ش. همچنین کتاب هفت جلدی فهرست مقالات فارسی در زمینه تحقیقات ایرانی تألیف ایرج افشار، بخشی با عنوان «فیلسوفان و حکیمان» دارد که مقالاتی را که در مورد هر یک از فلاسفه اسلامی نوشته شده معرفی کرده است.

۴. کتابهایی که به تک‌نگاری درباره مکاتب مختلف فلسفه اسلامی پرداخته‌اند، مانند: *سهروردی و مکتب اشراق*، نوشته مهدی امین رضوی، ترجمه مجدالدین کیوانی، نشر مرکز، تهران، ۱۳۷۷ ش.

۵. کتابهایی که در تجلیل برخی از حکمای معاصر توسط انجمن آثار و مفاخر فرهنگی منتشر میشوند، مانند: *زندگی‌نامه و خدمات علمی میرزا ابوالحسن شعرانی*، ۱۳۸۴ ش.

۶. *دائرةالمعارفها*، مانند: *معجم الفلاسفة* نوشته جورج طرابیسی (دارالطیعة، بیروت، ۱۹۸۷ م)؛

۱۴۸

الموسوعة الفلسفية الشاملة من الفلسفة اليونانية الى الفلسفة الاسلامية، نوشته محمد عبدالرحمن مرحبا (عويدات للنشر و الطباعة، بيروت، ۲۰۰۰م)؛ موسوعة الفلسفة، نوشته عبدالرحمن بدوی (المؤسسة العربية للدراسات و النشر، بيروت، ۱۹۸۴م) و یا کتابهایی که بسببک دائرةالمعارفها نوشته شده‌اند، مانند: بزرگان فلسفه، نوشته هنری توماس، ترجمه فریدون بدره‌ای (انتشارات علمی فرهنگی، تهران، ۱۳۶۲ش)؛ زندگی‌نامه علمی دانشمندان اسلامی^(۱) زیر نظر چالز گولستون گیلیسی، ترجمه جمعی از مترجمان به ویراستاری حسین معصومی همدانی، (انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۶۵ش)؛ همچنین برخی از مدخلهای دائرةالمعارفهای فارسی (دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، دانشنامه جهان اسلام، دائرةالمعارف تشیع، دائرةالمعارف مصاحب) و انگلیسی و عربی که به بخشی از تاریخ فلسفه یا زندگی فیلسوفان مسلمان پرداخته‌اند. ترتیب کتابها در این مقاله براساس نخستین چاپ آنهاست و با مراجعه مستقیم به آنها توصیف شده‌اند.

کتابهایی که در زمینه تاریخ فلسفه اسلامی نوشته شده‌اند را میتوان به دو دسته کتابهای کهن (کتابهایی که بیش از صد سال از تألیف آنها میگذرد) و کتابهای جدید (مربوط به سده گذشته) تقسیم نمود:

الف) تاریخ فلسفه‌های کهن

مراد از تاریخ فلسفه‌های کهن، آثاری است که در قرون گذشته و توسط قدما در معرفی زندگی‌نامه و آثار و اندیشه‌های حکما نوشته شده است. بیشتر این کتابها در حقیقت تذکره‌های فلسفی هستند تا تاریخ فلسفه بمعنای امروزی آن. همچنین از آنجا که در گذشته بسیاری از فلاسفه، طبیب نیز بوده‌اند، تاریخ فلاسفه گذشته را باید در میان تاریخ پزشکان (اطباء) جستجو نمود. محمدتقی دانش‌پژوه در دیباچه کتاب *نزهة الارواح*، تحت عنوان «تاریخ‌نگاری فلسفه» در حدود دویست صفحه به بررسی تاریخ فلسفه‌های قدیمی پرداخته است^(۲) که شامل تاریخ فلسفه‌هایی است که درباره حکمای اسلامی و حکمای یونان نگاشته شده‌اند. بعنوان نمونه در اینجا به برخی از کتابهای تاریخ فلسفه اسلامی که در قرون گذشته نوشته شده‌اند اشاره می‌گردد:

صوان الحکمة، ابوسلیمان سجستانی؛ *تاریخ الحکماء*، قفطی؛ *سیرة الحکماء*، زکریای رازی؛ *طبقات الاطباء*، ابن ابی‌اصیبه؛ *طبقات الاطباء و الحکماء*، ابن جلجل؛ *محبوب القلوب*، قطب‌الدین اشکوری؛ *الملل و النحل*، شهرستانی؛ *نزهة الارواح*، شهرزوری.

ب) تاریخ فلسفه‌های جدید

در این بخش، تاریخ فلسفه‌های اسلامی را که در دوران معاصر نوشته شده‌اند براساس

تاریخ انتشار آنها، معرفی مینماییم. این آثار در سه بخش زیر ارائه گردیده‌اند: (۱) تاریخ فلسفه‌هایی به زبان فارسی؛ (۲) تاریخ فلسفه‌هایی که به فارسی ترجمه نشده‌اند؛ (۳) درباره تاریخ فلسفه اسلامی.

۱. تاریخ فلسفه‌های اسلامی به زبان فارسی

۱. *تاریخ فلاسفه اسلام*، (شرح حال شیخ شهاب الدین سهروردی و ملاصدرای شیرازی و نمونه‌یی از فلسفه آنها و پاره‌یی دیگر از تحقیقات تاریخی)، اکبر داناسرشت، انتشارات علی جعفری، مطبعة دانش، ۱۳۱۵ ش.

این کتاب در ۷۴ صفحه به شرح زندگی و آراء شیخ اشراق و ملاصدرا میپردازد. قرار بوده است که این کتاب جلد نخست از مجموعه شش جلدی تاریخ فلسفه اسلامی باشد که متأسفانه سایر مجلدات آن منتشر نشده‌اند.

۲. *تاریخ علوم عقلی در تمدن اسلامی تا اواسط قرن پنجم*، ذبیح‌الله صفا، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۱ ش.

این کتاب که نویسنده، آن را «پیش در آمد» تاریخ علوم عقلی دانسته است، با عنوان جلد اول منتشر گردید، اما مجلدات بعدی آن تدوین و منتشر نگردیدند. این اثر دارای اصلاحات و اضافات و نیز ملحقات تکمیلی است که در چاپهای مختلف به آن افزوده شده‌است و در بخش زندگینامه و آثار فیلسوفان، دارای مطالب ارزشمندی است. مؤلف در مقدمه کتاب تذکر داده‌است که این اثر از مجموع چندین مقاله قدیمی وی تشکیل شده است که آنها را به یکدیگر پیوند داده و فواصل آنها را با تحقیقات تازه خود پُر کرده است. وی سپس مینویسد: «پس نخستین مطلبی که باید ملحوظ نظر خواننده گرامی باشد آن است که این کتاب پیش از طبع تنظیم و تدوین نشده بود تا چنانکه باید ترتیب کامل یابد و ابواب و فصول آن منظم شود». این کتاب که در ۴۵۱ صفحه به‌مراه نمایه‌یی که در انتهای آن منتشر شده است، شامل مطالب زیر است: مراکز مهم علوم عقلی مقارن ظهور اسلام (اسکندریه، ایران، هند و...); ترجمه و نقل علوم در تمدن اسلامی؛ مترجمان بزرگ (شامل ۴۳ تن از مترجمان که عبارتند از: اصطفان‌القدیم، خاندان ماسرجیس، خاندان بختیشوع، ابن‌المقفع، ثیوفیل‌الرهاوی، خاندان نوبخت، عمر بن فرخان، ابوالحسن علی بن زیاد التمیمی، ربن‌الطبری، ابوزکریا یوحنا بن ماسویه، ابو یحیی‌البطریق، ابن‌البطریق، محمد بن ابراهیم‌الفزاری، خاندان حنین، قسطا بن لوقا‌البلبکی، حبیب بن الحسن، عیسی بن یحیی، حجاج بن یوسف بن مطر، سرجیس‌الراسی، ثابت بن قره، عیسی بن اسید، موسی بن خالد، ابوعثمان سعید بن یعقوب‌الدمشقی، اصطفن بن بسیل، ابراهیم بن الصلت،

۱۵۰

اسطاث، قویری، خاندان کرخی، ابن بکوس، ابن ناعمه، عیسی بن چهار بخت، ایوب الابرش الناقل، ابوبشر متی بن یونس، ابوزکریا یحیی بن عدی، ابن زرعه، ابوالخیر بن الخمار، یوحنا القس، نظیف القس الرومی، یوسف الناقل، ابوالحسن الحرائی الصابی، ابن وحشیة الکلدانی، کنگه هندی، ابن دهن، مترجمان دیگر؛ علوم عقلی در تمدن اسلامی؛ فلسفه (شامل ۲۸ تن از فلاسفه که عبارتند از: یعقوب بن اسحاق الکندی، احمد بن الطیب السرخسی، احمد بن سهل البلخی، محمد بن زکریای رازی، ابونصر محمد فارابی، یحیی بن عدی، ابوسلیمان منطقی سجستانی، ابوحیان توحیدی، ابن زرعه، ابن مسکویه، شهید البلخی، ابن الطیب الجاتلیق، ابوالقاسم الکرمانی، ابوعبد الله الناطلی، ابوعلی سینا، ابوالخیر خمار، ابوریحان البیرونی، ابوسهل المسیحی، ابوعبید الجوزجانی، ابوالحسن بهمنیار، ابن زیله، ابوعبد الله المعصومی، ابن الهیثم، اخوان الصفا، ابن هندو، ابن بطلان، ابن رضوان، سعید بن هبة الله؛ آثار موجود مترجمان، زیادتی بر آثار حکما.

این کتاب توسط سید کاظم روحانی در نشریه *نامه انجمن کتابداری ایران* (پیاپی ۲-۱۱، ص ۲۵۳-۲۵۷) معرفی شده است.

۳. *تاریخ فلاسفه اسلام* (۲جلد)، مرتضی مدرس چهاردهی، مؤسسه مطبوعاتی علی اکبر علمی، تهران، ۱۳۳۶ش.

جلد نخست این اثر در ۲۷۰ صفحه به زندگینامه و آثار افراد زیر پرداخته است: ابن سینا و ابن رشد؛ میرزا ابوالحسن جلوه؛ شیخ احمد احسائی؛ ابن خلدون (فلسفه تاریخ و اجتماع)؛ راغب اصفهانی؛ ملاصدرا؛ عبدالرحمان مدرس؛ میرزا عبدالله ریاضی؛ آقا علی زنوزی؛ محمد رضا صهبای قمشه‌ای؛ خواجه نصیر طوسی.

چنانچه ملاحظه میشود، این کتاب دارای سیر خاصی نیست و تنها به بررسی برخی از افراد پرداخته است که برخی از آنها نیز از فلاسفه مشهور بشمار نمی‌آیند و همچنین ترتیب کتاب نیز از سیر تاریخی خاصی تبعیت نمیکند. چنانکه مؤلف در مقدمه کتاب متذکر میشود، پیش از آن، قسمتی از کتاب بصورت مقالاتی در *مجلات /رمغان و یادگار* منتشر شده است و در حقیقت این کتاب، انتشار مجدد این مقالات در قالب یک کتاب است.

۱۵۱

جلد دوم آن در ۳۰۱ صفحه (مؤسسه مطبوعاتی علی اکبر علمی، ۱۳۳۷ش) شامل مباحث زیر است: بخش اول: فارابی معلم ثانی فارابی؛ فلسفه فارابی؛ مثل اعلی نزد فارابی؛ مدینه فاضله؛ پیدایش مدینه فاضله؛ سرپرست؛ شهرستان نادانی؛ پیروان منطق؛ زندگی فارابی؛ جایگاه فارابی در برابر افلاطون و ارسطو؛ فلسفه؛ منطق؛ موجود و خدا؛ جهان بالا؛ جهان زیرین (عالم سفلی)؛ نفس انسانی؛ خرد در انسان؛ اخلاق؛ سیاست؛ زندگی آخرت؛ نظر اجمالی؛ تأثیر فلسفه فارابی بر سجستانی) بخش دوم: مدینه فاضله، بخش سوم: زندگانی و فلسفه حاج ملاهادی سبزواری

(اسرار)، بخش چهارم: فلسفه و زندگی معاصر، بخش پنجم: سیر حکمت و کلام، بخش ششم: نقشی از فلسفه.

این کتاب در چاپ سوم خود در سال ۱۳۵۳ با عنوان *منتخبی از تاریخ فلاسفه اسلام* و با تجدید نظر در ۴۴۶ صفحه منتشر گردیده است که فهرست مطالب چاپ سوم این اثر عبارت است از: حکیم ابوالقاسم طوسی، ابن‌سینا، ابن‌سینا و ابن‌رشد، ابن‌سینا و دیگر حکمای اسلام، بوعلی سینا، اسلام و کمدی الهی دانت، خواجه نصیر طوسی، حکمت و عرفان صدرالدین شیرازی، اسرار سبزواری و فلسفه او، آقا علی حکیم، دو فیلسوف شرق و غرب (آقا علی حکیم، کنت دو گوینو)، آقا محمدرضا صهبای قمشه‌ای، میرزا عبدالله ریاضی، میرزا عبدالرحمان مدرس، حکیم میرزا ابوالحسن جلوه، حکیم ملا علی سمنانی، میرزا محمد حسن برهانی، تجلی خدا در آفاق و انفس.

محمد مهدی نجفی طباطبایی در مقاله‌ی با عنوان «تاریخ فلاسفه اسلام» که در مجله *ارمغان* بچاپ رسیده است (سال ۲۸، شماره ۳، خرداد ۱۳۳۸، ص ۱۴۰-۱۴۲)، به معرفی و نقد این کتاب پرداخته است.

۴. *انتقال علوم یونانی به عالم اسلامی*^۱ نوشته ذلیسی اولیری، (۱۹۴۸ م)، ترجمه احمد آرام، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۲ ش.

این کتاب در ۳۳۶ صفحه شامل مباحث زیر است: مقدمه، یونانی مآبی در آسیا، میراث یونان، مسیحیت عامل نیرومند یونانی مآبی، نسطوریان، مونوفیزیتان، تأثیر هند (راه دریایی)، تأثیر هند (راه خشکی)، مذهب بودا بعنوان وسیله انتقال احتمالی، دستگاه خلافت دمشق، دستگاه خلافت بغداد، ترجمه به زبان عربی، فیلسوفان عالم اسلام.

۵. *تاریخ فلسفه در اسلام*^(۳)، نوشته دی‌بور. تجیتز (۱۹۰۱ م)، ترجمه عباس شوقی، مؤسسه مطبوعاتی عطائی، تهران، ۱۳۴۳ ش.

این کتاب که بعد از *رساله مونک*^(۴) نخستین اثر اروپایی درباره تاریخ فلسفه اسلامی بشمار می‌آید، با این ذهنیت غلط نوشته شده است که فلسفه در شرق جهان اسلام با حمله غزالی پایان رسید و در غرب جهان اسلام با مرگ ابن‌رشد برای همیشه خاموش گردید. این کتاب در ۲۴۰ صفحه شامل مطالب زیر است: حکمت خاوری، دانش یونانی؛ علوم و معارف اعراب (فقیهان، متکلمان و...); فلسفه فیثاغوری (اخوان الصفا و...); ارسطوئیان و نوافلاطونیان مسلمان (کندی، فارابی، ابن‌مسکویه، ابن‌سینا، ابن‌هیثم); پایان فلسفه در خاور زمین (غزالی); فلسفه در باختر (ابن‌باجه، ابن‌طفیل، ابن‌رشد); ابن‌خلدون، اعراب و فلسفه مسیحیت.

1. *How Greek Science Passed to the Arabs*
2. *Geschichte der Philosophie in Islam*

۶. تاریخ فلسفه و فلاسفه از آدم ابوالبشر تا حکمای معاصرین (فلاسفه یونان، عرب، اسلام، شرق، غرب)، (۲جلد)، شیخ محمد علی پیشوائی موحدی (سمیع) قمی، چاپخانه نوین، قم، ۱۳۴۴ش

جلد نخست در ۳۵۲ صفحه از میان فلاسفه اسلامی، تنها در یک مبحث به ابن سینا پرداخته است و مباحث دیگر آن به فلاسفه یونان و ایران باستان اختصاص دارد. جلد دوم در ۱۹۸ صفحه (۱۳۴۵ش) نیز به فلاسفه یونان پرداخته و در مباحثی بنحو فرعی به عطار، مولوی و ابن سینا اشاره کرده است. در انتهای کتاب ذکر شده است که مجلدات دیگر آن بزودی منتشر خواهد شد، اما این امر به تحقق نپیوسته است.

۷. سیر فلسفه در ایران^۱، محمد اقبال لاهوری (۱۹۰۸م)، ترجمه ا.ح. آریانپور، مؤسسه فرهنگی منطقه‌یی، ۱۳۴۷ش.

چنانکه مؤلف در مقدمه کتاب مینویسد، این کتاب ۲۴۰ صفحه‌یی کوششی است جهت هموار کردن زمینه تاریخ فلسفه ایران که شامل شش فصل زیر است: (۱) دوگرایی ایرانی: زرتشت، مانی و مزدک؛ (۲) ارسطوئیان نوافلاطونی: تحول فرهنگی ایران، ابن مسکویه، ابن سینا؛ (۳) ظهور و سقوط خردگرایی در اسلام: معتزله، اشاعره، غزالی؛ (۴) مجادله واقع‌گرایی و انکارگرایی: ماهیت، شناخت، عدم؛ (۵) تصوف: منشأ، نحلّه اصحاب اراده، نحلّه اصحاب جمال، نحلّه اصحاب نور یا فکر؛ (۶) فلسفه در عصر جدید.

۸. تاریخ فلاسفه ایرانی (از آغاز اسلام تا امروز)، علی اصغر حلبی، انتشارات زوار، ۱۳۵۱ش. این کتاب در یک جلد با حدود ۸۰۰ صفحه منتشر شده است که از چاپ دوم بعد اصلاحات و اضافاتی در آن صورت گرفته است. از مزایای این کتاب آن است که شامل زندگی‌نامه، کتابها و گزیده‌یی از اندیشه‌های فلسفی فیلسوفان است. همچنین این کتاب شامل اندیشمندانی است که در نظام رسمی فلسفی بعنوان فیلسوف بشمار نمی‌آیند؛ بعنوان مثال به بررسی اندیشه‌های ابوریحان بیرونی، عمر خیام و شیخ بهائی نیز پرداخته است. در این کتاب ۴۵ فیلسوف ایرانی مورد بررسی قرار گرفته‌اند که از ابوالعباس سرخسی (ف. ۲۸۶ ه. ق.) تا ملاهادی سبزواری (ف. ۱۲۸۸ ه. ق.) را در برمیگیرد. از آنجا که اکثر فلاسفه اسلامی ایرانی بوده‌اند، از میان فلاسفه اسلامی، فلاسفه معدودی همچون ابوالبرکات بغدادی ابن‌رشد در این کتاب مورد بررسی قرار نگرفته‌اند.

از آنجا که اعراب کوشیده‌اند تا فلسفه اسلامی را فلسفه عربی بنامند، کوشش علی اصغر حلبی در تفکیک فلاسفه ایرانی در یک کتاب، کوششی قابل تقدیر است تا بدینوسیله مشخص

1. The Development of Metaphysics in Persia

کتابشناسی توصیفی تاریخ فلسفه‌های اسلامی

سال دوم، شماره سوم
زمستان ۱۳۹۰

گردد که اکثر فلاسفه اسلامی، ایرانی هستند. مؤلف در مقدمه کتاب خود مینویسد: «من کوشیده‌ام نشان بدهم که گذشته از شاخه‌های دیگر علم که حاملان آنها نیز بیشتر ایرانیان بوده‌اند، در فلسفه و حکمت، غالب نمایندگان بزرگ این رشته ایرانی بوده‌اند».

مباحث این کتاب عبارتند از: مقدمه، ابوالعباس سرخسی، ابوزید بلخی، علی بن ربن الطبری، محمد زکریای رازی، ابونصر فارابی، ابوالحسن عامری، ابوسلیمان منطقی سیستانی، ابوحنان توحیدی، ابوعلی بن مسکویه، ابن‌سینا، ابوسهل مسیحی جرجانی، ابوالقاسم کرمانی، ابوریحان محمد بیرونی، بهمنیار آذربایجانی، امام محمد غزالی، عمر خیام نیشابوری، عبد‌الکریم شهرستانی، سهروردی (شیخ اشراق)، امام فخر رازی، خواجه نصیرالدین طوسی، اثیر الدین ابهری، کاتبی قزوینی، نجم الدین نخجوانی، عبدالحمید خسروشاهی، افضل الدین خونجی، بابا افضل کاشانی، قطب‌الدین شیرازی، قطب‌الدین رازی، نصیرالدین کاشانی، غیاث‌الدین کاشانی، جلال‌الدین دوانی، غیاث‌الدین شیرازی، کمال‌الدین اردبیلی، شیخ بهائی، میرداماد استرآبادی، میرفندرسکی، صدرالدین شیرازی، حسین تنکابنی، عبدالرزاق لاهیجی، فیض کاشانی، آقا حسین خوانساری، اسمعیل خاجویی، محمد نراقی، علی نوری مازندرانی، حاجی سبزواری.

۹. **تاریخ فلسفه در جهان اسلامی**، حنا فاخوری و خلیل الجر، (۱۹۵۷ م.)، ترجمه:

عبدالمحمد آیتی، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۵۵ ش.

این کتاب در چاپهای مختلف خود، با عناوین *تاریخ الفلسفة العربیة و تاریخ الفکر الفلسفی عند العرب* منتشر شده است که مترجم آن را به *تاریخ فلسفه در جهان اسلامی* تغییر داده است. اصل کتاب در دو جلد است که در ترجمه فارسی بصورت یک جلدی در حدود ۸۲۰ صفحه منتشر شده است. از مزایای این کتاب بررسی تفصیلی نظریات اندیشمندانی است که ذکر گردیده‌اند. گرچه این کتاب از جامعیت خوبی در حوزه اندیشه اسلامی برخوردار است، اما دارای معایبی است که از آن جمله میتوان به موارد زیر اشاره کرد: الف) بصورت تخصصی در زمینه فلسفه اسلامی تنها به بررسی نظریات چند فیلسوف خاص پرداخته است. ب) مؤلف آن، تاریخ فلسفه را به این‌رشد ختم کرده است و از سهروردی و ملاصدرا و بسیاری دیگر از فلاسفه اسلامی سخن نگفته است. مطالبی که در این کتاب مطرح شده است عبارتند از: بررسی فلسفه و مکتبهای فلسفی؛ فلسفه قدیم در شرق (ایران و هند)؛ فلسفه قدیم در غرب (از طالس تا فلوطین)؛ اسلام و مباحث کلامی (از خوارج تا معتزله و اشاعره)؛ غلات شیعه (از جنبش خرمیان تا اسماعیلیه و قرامطه)؛ اخوان الصفا؛ تصوف (از ابتدا تا ابن‌عربی)؛ تأثیر متقابل اندیشه اسلامی و یونانی (شامل بررسی نهضت ترجمه)؛ فلسفه اسلامی در شرق (از کندی تا فارابی، فارابی، ابن‌سینا، ابوحامد غزالی)؛ فلسفه اسلامی در مغرب (ابن‌باجه و ابن‌طفیل و ابن‌رشد)؛ فلسفه تاریخ و

۱۵۴

سال دوم، شماره سوم
زمستان ۱۳۹۰

اجتماع (ابن خلدون).

۱۰. **تاریخ حکما و عرفای متأخر** (تحریر ثانی)، منوچهر صدوقی سها^(۵)، انتشارات حکمت، تهران، ۱۳۸۱ ش.

تحریر نخست این کتاب با عنوان **تاریخ حکما و عرفاء متأخر بر صدرالمتألهین**، در سال ۱۳۵۹ توسط انتشارات انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران در ۲۵۰ صفحه منتشر گردید. مؤلف پس از چاپ نخست این کتاب به جمع‌آوری مطالب جدیدی درباره حکمای پس از ملاصدرا پرداخته است و با افزودن آنها در چاپ جدید که حجم آن را به ۵۳۸ صفحه رسانده است، بتعبیر خود «فی الواقع کتابی جدید فرادست» آورده است و از اینرو آن را تحریر ثانی **حکماء و عرفاء متأخر** نامیده است. این کتاب همانگونه که از نام آن مشخص است، بیشتر شرح حال و آثار افراد است تا بررسی عقاید فلسفی آنها. در تحریر جدید کتاب، مطالب به ترتیب تاریخی و نظم الفبایی ارائه شده‌اند که در مجموع در نه فصل زیر مطرح گردیده‌اند:

(۱) ادوار فلسفه در حوزه اسلامی؛ (۲) ظهور صدرالمتألهین؛ (۳) اساتید واسطه؛ (۴) جماعتی از حکماء عصر؛ (۵) ظهور آخوند ملا علی نوری؛ (۶) شامل سه باب: حاج ملاهادی سبزواری، آخوند ملا حسینقلی همدانی، آخوند ملا فتحعلی سلطان آبادی؛ (۷) شامل شش باب: آقا محمدرضا قمشهای صهبا، جهانگیرخان قشقائی، آقا میرزا هاشم اشکوری، آقا میرزا مهدی آشتیانی، آخوند ملا محمد کاشانی، آقا میرزا حسن کرمانشاهی؛ (۸) آقا علی مدرس؛ (۹) شامل دو باب: آقا میرزا ابوالحسن جلوه، آخوند ملا محمد هیدجی.

۱۱. **فلسفه از آغاز تا تاریخ**، محمد رشاد، انتشارات کتابخانه صدر، تهران، ۱۳۶۵ ش. این کتاب ۱۴۰۰ صفحه در ۶ مجلد است که در دو جلد صحافی شده است. جلدها بترتیب درباره مباحث زیر است: حکمت در شرق؛ حکمت در یونان؛ حکمت در اسکندریه؛ حکمت در اسلام؛ حکمت در اروپا.

از این میان تنها جلد سوم که شامل بحث حکمت در اسلام است به تاریخ فلسفه اسلامی پرداخته است. این مجلد شامل مباحث زیر است: بررسی اندیشه‌های مطرح در سرزمین عربستان پیش از اسلام، فرقه‌های کلامی (خوارج، مرجئه و...)، ابن‌سینا، بهمنیار، ابوزید بلخی، ابن‌هیثم، ابوتمام، کراچکی، ابوسهل مسیحی، ابن‌شبل، ابن‌باجه و ...

همانطور که ملاحظه میشود این کتاب نیز بصورت جامع به فلاسفه اسلامی نپرداخته است. همچنین منابعی که در تألیف کتاب مورد استفاده قرار گرفته‌اند بیشتر از منابعی هستند که به سرگذشت دانشمندان پرداخته‌اند. همچنین در این کتاب، نظریات فلاسفه کمتر مورد بررسی قرار گرفته است یا بصورت فهرست‌وار بیان شده است.

۱۵۵

۱۲. **زمینه تاریخ فلسفه اسلامی**^۱، مصطفی عبدالرازق (۱۹۶۶م)، ترجمه فتحعلی

اکبری، نشر پرسش، آبادان، ۱۳۶۸ش.

این کتاب در ۳۵۰ صفحه و در دو بخش به مباحث کلی در زمینه تاریخ فلسفه اسلامی پرداخته است. این مباحث عبارتند از: بخش اول (سخنان غربیان و مسلمین درباره فلسفه اسلامی): (۱) سخنان مؤلفان غربی؛ (۲) سخنان مؤلفان اسلامی؛ (۳) تعریف فلسفه و تقسیم آن نزد اسلامیان؛ (۴) پیوند دین و فلسفه از دیدگاه اسلامیان. بخش دوم (روش ما در بررسی تاریخ فلسفه اسلامی): (۱) آغاز تفکر اسلامی؛ (۲) نظریات مختلف درباره فقه اسلامی و تاریخ آن؛ (۳) رأی و مراحل تطور آن؛ (۴) علم کلام و تاریخ آن.

۱۳. **تاریخ فلسفه در اسلام**، تألیف جمعی از مؤلفان زیر نظر میان محمد شریف

(۱۹۸۳م)، ترجمه جمعی از مترجمان زیر نظر نصرالله پورجوادی، انتشارات مرکز نشر دانشگاهی^(۶)، در ۴ جلد: جلد نخست در ۸۳۰ صفحه، ۱۳۶۲ش؛ جلد دوم در ۵۳۰ صفحه، ۱۳۶۵ش؛ جلد سوم در ۵۸۰ صفحه، ۱۳۶۷ش؛ جلد چهارم در ۲۸۰ صفحه، ۱۳۷۰ش منتشر گردیده‌اند.

این کتاب در پاکستان و با مشارکت محققانی از سراسر جهان تألیف شده‌است. این اثر در هشت باب و چندین فصل بشرح زیر بطبع رسیده‌است: باب اول: «تفکر فلسفی پیش از اسلام»: هند، چین، ایران، یونان، حوزه اسکندرانی و سریانی، اعراب؛ باب دوم: «ظهور اسلام»: ظهور اسلام، تعالیم بنیادی قرآن؛ باب سوم: «قرون نخستین»: الف) نهضت‌های کلامی - فلسفی: معتزله، اشاعره، طحاویه، ماتریدییه، ظاهریه، اخوان الصفا؛ ب) صوفیان: نخستین صوفیان، عبدالقادر گیلانی و شهاب الدین عمر سهروردی، شهاب‌الدین سهروردی مقتول، ابن عربی؛ ج) فلاسفه: کندی، رازی، فارابی، ابن‌مسکویه، ابن‌سینا، ابن‌باجه، ابن‌طفیل، ابن‌رشد، خواجه نصیر؛ د) میانه روان: غزالی، فخررازی؛ ه) متفکران سیاسی: ابوحنیفه و ابویوسف، فارابی، ماوردی، نظریه‌های سیاسی شیعه و اهل سنت، خواجه نظام الملک طوسی، غزالی؛ باب چهارم: «قرون متأخر»: الف) سقوط بغداد؛ ب) متفکران کلامی-فلسفی: ابن‌تیمیه؛ ج) صوفیان: مولوی، شبستری، گیلانی، جامی، احمد سرهندی؛ د) فلاسفه: دوانی، ابن‌خلدون؛ ه) میانه‌روان: مکتب اصفهان، ملاصدرا؛ و) اندیشه سیاسی: ابن‌خلدون؛ باب پنجم: «دانش‌های دیگر»: الف) زبان و ادبیات: عربی، فارسی، ترکی؛ ب) هنرهای زیبا: معماری، نقاشی، موسیقی، هنرهای کوچک؛ ج) بررسی‌های اجتماعی: تاریخ نگاری، فقه؛ د) علوم: جغرافیا، ریاضیات و نجوم، فیزیک و کانی‌شناسی، شیمی، تاریخ طبیعی، طب؛ باب ششم: «تأثیر تفکر اسلامی»: الف) در غرب: پیش

۱۵۶

۱. تمهید لتاریخ الفلسفة الاسلامیة

از دکارت، از دکارت تا کانت، بعد از کانت؛ ب) در شرق؛ باب هفتم: «عصر تاریکی»: انحطاط در عالم اسلام، تکامل زبان و صرف و نحو و ادبیات اردو؛ باب هشتم: «رسانس جدید»: الف) رسانس در شرق نزدیک و میانه: رسانس در کشورهای عربی، رسانس در شمال آفریقا، جمال‌الدین افغانی، رسانس در مصر، رسانس فلسفی در ایران؛ ب) رسانس در جنوب و جنوب شرقی آسیا: رسانس در هند و پاکستان، رسانس در اندونزی.

مقاله‌یی با عنوان «معرفی تاریخ فلسفه در اسلام» توسط علیرضا ذکاوئی قراگزلو در مجله آینه پژوهش (پیاپی ۳۳، مردادماه ۱۳۷۴ش) منتشر شده است. این مقاله همچنین در مجموعه مقالات وی با عنوان *ماجرا در ماجرا* (انتشارات حقیقت، ۱۳۸۱ش، صفحه ۳۶۷-۳۶۹) بچاپ رسیده است.

۱۴. **تاریخ فلسفه شرق و غرب**، تألیف هیئت نویسندگان زیر نظر سرو پالی رادا کریشنن، ترجمه جلد ۱: خسرو جهان‌داری، ترجمه جلد ۲: جواد یوسفیان، انتشارات علمی و فرهنگی (انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی)، ۱۳۶۷ش.

تنها در جلد دوم این کتاب و در بخشی با عنوان: «اندیشه‌های قرون وسطایی»، در بیست صفحه به فلسفه اسلامی اشاره گردیده است.

۱۵. **فلسفه و کلام اسلامی**^۱، ویلیام منتگمیری وات (۱۹۶۲م)، ترجمه ابوالفضل عزتی، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۷۰ش. ترجمه دیگری از این کتاب با عنوان *تاریخچه فلسفه و الاهیات اسلامی* توسط میرعباس سعیدی‌پور، انتشارات پردیس در سال ۱۳۸۰ش بچاپ رسیده است.

این کتاب بیش از آنکه به تاریخ فلسفه اسلامی بپردازد به تاریخ کلام اسلامی پرداخته است و در ۲۳۰ صفحه حاوی مطالب زیر است: فرقه‌های کلامی (خوارج، شیعه، مرجئه)؛ نخستین موج یونان‌گرایی؛ دومین موج یونان‌گرایی (غزالی و...); دوران ظلمت کلام.

۱۶. **سیر فلسفه در جهان اسلام**، ماجد فخری (۱۹۷۰م)، ترجمه نه تن از مترجمان به سرپرستی نصرالله پورجوادی، انتشارات مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۷۲ش.

ماجد فخری در این کتاب در ۴۳۰ صفحه به عناوین زیر پرداخته است: میراث یونان و اسکندریه و خاور زمین؛ منازعات سیاسی و مذهبی؛ آغاز نگارش منظم فلسفی در قرن سوم؛ سیر تکاملی مکتب نوافلاطونی اسلامی؛ فلسفه فیثاغوری و همگانی شدن علوم فلسفی؛ انتشار فرهنگ فلسفی در قرن چهارم؛ مناسبات فلسفه با اصول عقاید دینی؛ پیدایش و گسترش تصوف؛ میان پرده اندلس و احیای حکمت مشاء؛ مکاتب فلسفی بعد از ابن‌سینا (مانند حکمت

1. *Islamic Philosophy and Theology*

اشراق)؛ واپس‌گرایی کلامی و بازگشت به سنت؛ گرایش‌های متجددان و معاصران. این کتاب در مقاله‌یی با عنوان «تاریخ فلسفه اسلامی» توسط کامران فانی در مجله نشر دانش (سال ۵، شماره ۲، بهمن و اسفند ۱۳۶۳، صفحه ۴۶-۴۹) و نیز با عنوان «تاریخ‌نگاری فلسفه اسلامی» (نشر دانش، شماره ۷۸، ۱۳۷۲ش، صفحه ۴۰-۴۲) معرفی و بررسی شده است. همچنین علیرضا ذکاوتی قراگزلو در مقاله‌یی با عنوان «سیر فلسفه در جهان اسلام»، مجله آینه پژوهش (سال ۴، شماره ۴، آذر و دی ۱۳۷۲ش، پیاپی ۲۲، ص ۸۰ و ۸۱) نقدهای خوبی درباره این کتاب مطرح کرده است. این مقاله در مجموعه مقالات وی با عنوان ماجرا در ماجرا (انتشارات حقیقت، ۱۳۸۱ش، صفحه ۳۶۳-۳۶۵) نیز منتشر شده است.

۱۷. **تاریخ فلسفه اسلامی**^۱، هانری کربن (۱۹۶۴م)، ترجمه سیدجواد طباطبایی، انتشارات کویر و انجمن ایران‌شناسی فرانسه، جلد دوم: ۱۳۷۰ش، مجموعه دو جلدی: ۱۳۷۳ش. همچنین ترجمه بخش نخست این کتاب بطور جداگانه در سال ۱۳۵۲ش توسط اسدالله مبشری در انتشارات امیرکبیر منتشر شده است.

بخش نخست کتاب (از آغاز اسلام تا زمان ابن‌رشد): منابع تأمل فلسفی در اسلام؛ تشیع و حکمت نبوی (تشیع امامی، اسماعیلیه)؛ کلام اهل سنت (معتزله و اشاعره)؛ فلسفه و علوم طبیعی (جابر بن حیان، اخوان الصفا، رازی، بیرونی، خوارزمی، ابن‌هیثم، شاه‌مردان)؛ فیلسوفان یونانی مشرب (کندی، فارابی، عامری، ابن‌سینا، ابن‌مسکویه، ابوالبرکات، ابوحماد غزالی)؛ تصوف (بایزید، جنید، حکیم ترمذی، حلاج، احمد غزالی)؛ سهروردی و حکمت اشراق؛ در اندلس (ابن‌مسره، ابن‌حزم، ابن‌باجه، ابن‌طفیل، ابن‌رشد).

بخش دوم کتاب (از مرگ ابن‌رشد تا زمان حاضر): فیلسوفان (ابهری، ابن‌سبعین، کاتب قزوینی، رشیدالدین فضل‌الله، قطب رازی)؛ متکلمان (فخر رازی، ایجی، تفتازانی، جرجانی)؛ مخالفان فلسفه (ابن‌تیمیّه و شاگردان او)؛ دانشنامه‌نویسان (زکریای قزوینی، شمس‌الدین محمد آملی، ابن‌خلدون)؛ الاهیات صوفیانه (روزبهان بقلی، عطار، عمر سهروردی، ابن‌عربی، نجم‌الدین کبری، سمنانی، مولوی، شبستری، جامی و...)؛ اندیشه شیعی (خواجه‌نصیر، اسماعیلیان، جریان اشراقی و...)؛ مکتب‌های فلسفی متأخر (مکتب شیراز، مکتب اصفهان، مکتب تهران، مکتب خراسان و سبزوار).

۱۵۸

این کتاب به زبان فرانسه از دو بخش تشکیل شده است. بخش نخست این کتاب در سال ۱۹۶۴م (از آغاز اسلام تا مرگ ابن‌رشد) به زبان فرانسه منتشر گردید، اما بخش دوم این کتاب تنها بصورت مجمل منتشر شده است. زیرا هانری کربن منتظر بود تا مجموعه

1. *A History of Islamic Philosophy/ Histoire de la Philosophie Islamique*

شش جلدی منتخباتی از آثار حکمای الهی از میرداماد تا زمان حاضر که توسط استاد جلال‌الدین آشتیانی در حال انتشار بود، تکمیل گردد تا وی بکمک مواد آن به تکمیل جلد دوم تاریخ فلسفه خود پردازد، اما با مرگ کربن، نه اثر استاد آشتیانی بطور کامل منتشر شد و نه جلد دوم تاریخ فلسفه کربن بصورت مفصل تدوین گردید. آنچه تحت عنوان بخش دوم این تاریخ فلسفه وجود دارد، در حقیقت بصورت فصلی از کتاب تاریخ عمومی فلسفه بویراستاری ایون بل آون استاد دانشگاه پاریس منتشر شده است. از معایب این کتاب عدم ذکر ارجاعات مطالب است. گرچه مترجم به این اشکال اشاره کرده است و در ابتدا قصد رفع آن را داشته است، اما در عمل وی نیز این نقیصه را جبران نکرده است.

معرفی و نقد این کتاب تحت عنوان تاریخ فلسفه اسلامی توسط رضا داوری اردکانی در مجله راهنمای کتاب (سال ۸، شماره ۱، زمستان ۱۳۴۴، صفحه ۵۷ و ۵۸) بچاپ رسیده است. چنانکه وی مینویسد، جلد نخست این کتاب با همکاری سیدحسین نصر و عثمان یحیی سوری تألیف شده است. همچنین سلسله نقدهایی بر ترجمه اسدالله مبشری از این کتاب توسط سید کریم امیری فیروزکوهی در نه شماره از مجله گوهر (شماره‌های ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۴، ۳۵، ۳۸، ۳۹، ۴۰، مرداد ۱۳۵۴ الی تیر ۱۳۵۵) با عنوان بحثی در اطراف کتاب تاریخ فلسفه اسلامی بچاپ رسیده است.

۱۸. تاریخ فلسفه در ایران و جهان اسلامی^(۷)، علی اصغر حلبی، انتشارات اساطیر، تهران، ۱۳۷۳ش.

مؤلف در مقدمه کتاب مینویسد: بدلیل آنکه تألیف دیگر ایشان با عنوان تاریخ فلاسفه ایرانی که پیش از این به آن اشاره گردید، فاقد فلاسفه عرب و نیز فلاسفه اندلس بوده است، اقدام به تألیف این کتاب کرده است. این کتاب ۶۰۰ صفحه‌یی شامل مباحث زیر است:

مقدمه: تعریف فلسفه اسلامی، موضوع فلسفه، موضوع فلسفه اسلامی و فواید کسب آن، اقسام فلسفه اسلامی، تقسیمات فلسفه مشائی؛ بخش اول «فلسفه در شرق اسلامی»: کندی، رازی، فارابی، ایرانشهری، اخوان‌الصفاء، ابن‌سینا، ناصر خسرو، ابو حامد غزالی، خیام، سهروردی، فخر رازی، خواجه نصیر، ابن‌کمنه، میرداماد، میرفندرسکی، ملاصدرا، حاجی سبزواری؛ بخش دوم «فلسفه در غرب اسلامی»: مقدمه درباره غرب اسلامی، ابن‌باجه، ابن‌میمون، ابن‌طفیل، ابن‌رشد.

۱۹. ماجرای فکر فلسفی در جهان اسلام، غلامحسین ابراهیمی دینانی، انتشارات طرح نو، ۳ جلد: جلد نخست در ۴۳۰ صفحه، ۱۳۷۶ش؛ جلد دوم در ۴۵۰ صفحه، ۱۳۷۷ش؛ جلد سوم در ۴۸۰ صفحه، ۱۳۷۹ش.

برخی از فصول این کتاب به بررسی سیر مسئله‌یی خاص و برخی دیگر به سیر فکری

اندیشمندان مسلمان پرداخته است و از این طریق ماجراهایی را که برای اندیشه فلسفی در جهان اسلام رخ داده است بیان کرده است. این کتاب شامل مباحث زیر است:

جلد نخست: فصلهای ۱ الی ۱۶ به مخالفت‌هایی که با فلسفه و منطق در دنیای اسلام صورت گرفته است اختصاص دارند؛ فصلهای ۱۷ الی ۲۰ به اندیشه‌های ابن‌حزم اختصاص دارد؛ فصل ۲۱ به بررسی کتاب‌هایی که تحت عنوان *تهافت الفلاسفه* نوشته شده‌اند و فصلهای ۲۲ الی ۲۳ به مباحثی دربارهٔ ابن‌رشد پرداخته است؛ فصلهای ۲۴ الی ۲۶ مباحثی دربارهٔ شهرستانی است؛ فصلهای ۲۷ الی ۳۰ دربارهٔ ابوالبرکات و فصلهای ۳۱ الی ۳۲ دربارهٔ فخر رازی است؛ فصل ۳۳ الی ۳۴ نیز به اندیشه‌های ابن‌میمون اختصاص دارد.

جلد دوم: برخی از فصول این مجلد به مباحث زیر اختصاص دارد: خواجه نصیر و شیخ مفید؛ سید مرتضی؛ مطالبی در مورد معتزله؛ دو رازی؛ حدود فلسفه و شریعت در نظر ابن‌سینا؛ اخوان الصفا؛ از ابوسعید سیرافی تا انطون سعاده و زکی ارسوزی؛ بررسی تدبیر المتوحده؛ سیف الدین آمدی؛ از خواجه نصیر تا دوانی؛ حوزه شیراز؛ میرداماد؛ حوزه اصفهان؛ حکمت متعالیه و حکمای پس از آن؛ بررسی *رساله الانصاف فیض کاشانی*؛ آذرکیوان؛ فاضل هندی.

جلد سوم: برخی از مباحث مطرح در این مجلد عبارتند از: ماهیت فلسفه اسلامی؛ جمع و توفیق میان عقل و دین؛ تأسیس اصل در فلسفه اسلامی؛ هستی و حضور؛ تفکر فلسفی؛ نور یا وجود؛ شواهد اصالت وجود؛ وجود و تشخص؛ تشکیک در وجود؛ عقل و نقل؛ شرح *اصول کافی* ملاصدرا و *بحار الانوار* مجلسی؛ از ملاصدرا تا قاضی سعید قمی؛ شیخ احمد احسانی و شاگرد وی؛ مکتب تفکیک.

مجلدات این کتاب بطور جداگانه توسط علیرضا ذکاوتی قراگزلو معرفی و نقد و بررسی شده است که در کتاب وی با عنوان *ماجرا در ماجرا* (انتشارات حقیقت، ۱۳۸۱ش، صفحه ۳۳۱-۳۶۲) منتشر شده است (همچنین ر.ک: *آینه پژوهش*، خرداد و تیر ۱۳۷۶ش، شماره ۴۴، صفحه ۷۰ و ۷۱؛ *آینه پژوهش*، خرداد ۱۳۷۷ش، شماره ۵۰، صفحه ۶۷-۷۰؛ کتاب ماه *ادبیات و فلسفه*، آبان ۱۳۷۹ش، شماره ۳۷، صفحه ۱۸-۲۰). همچنین جلد دوم این اثر در مقاله‌یی از حسن سید عرب با عنوان «شریعت عقل» (کتاب ماه *ادبیات و فلسفه*، دی ماه ۱۳۷۷ش، شماره ۱۵) معرفی شده است. این کتاب در *خردنامهٔ صدرا* (مهرماه ۱۳۷۷ش، شماره ۱۳، صفحه ۸۴ و ۸۵) نیز توصیف شده است.

۲۰. *نخبگان علم و عمل ایران*، سید مصطفی محقق داماد، مرکز نشر علوم انسانی،

تهران، ۱۳۷۸ش.

این کتاب در ۳۹۳ صفحه به شرح زندگی پنج تن از حکمای متأخر پرداخته است. این حکما عبارتند از: میرزا محمد طاهر تنکابنی، میرزا علی اکبر مدرس حکیمی یزدی، آقا علی

مدرس تهرانی، میرزا ابوالحسن جلوه، آقا محمد رضا قمشه‌ای اصفهانی.

۲۱. **سیر حکمت در ایران و جهان**، استاد سیدمحمد خامنه‌ای، بنیاد حکمت اسلامی

صدر، تهران، ۱۳۸۰ش

این کتاب در حدود ۳۳۰ صفحه، از دو بخش زیر تشکیل شده است: (۱) سیر حکمت پیش از اسلام (مغان، فیثاغورس، یونان قدیم، افلاطون، ارسطو و...؛ (۲) سیر حکمت پس از اسلام (کلام شیعی، فلسفه در شیعه، باطنی‌گرایی شیعی، عرفان شیعی و تصوف، انتقال فلسفه اسلامی به اروپا، نهضت ترجمه در اروپا، تحول تاریخی فلسفه و مکتب شیراز، ملاصدرا، شاگردان، فرزندان، کتب و آثار، مکتب ملاصدرا).

۲۲. **تاریخ فلسفه اسلامی** (با توجه به طبقات فلاسفه اسلامی)، سیداسحاق حسینی

کوهساری، شرکت چاپ و نشر بین‌الملل، تهران، ۱۳۸۲ش.

این کتاب تاریخ فلاسفه اسلامی را از زمان کندی تا سیدمحمد کاظم عصار (فیلسوف معاصر)، به ۳۲ طبقه تقسیم کرده است. چنانکه میدانیم در کتب رجالی به طبقه‌بندی راویان حدیث میپردازند و از این طریق راویان هم‌عصر و اساتید و شاگردان هر یک مشخص میگردد. مؤلف بر اساس این نگرش به تألیف تاریخ فلسفه‌یی بر اساس طبقات فلاسفه پرداخته است. برجسته‌ترین افراد هر طبقه عبارتند از: کندی؛ سرخسی؛ زکریای رازی و فارابی؛ اخوان الصفا؛ ابن‌مسکویه؛ بیرونی و ابن‌سینا؛ بهمنیار؛ خیام و غزالی؛ ابن‌باجه؛ ابن‌طفیل و ابن‌رشد؛ فخررازی و سهروردی؛ خسروشاهی؛ خواجه نصیر؛ علامه حلی و قطب شیرازی؛ قطب رازی؛ جرجانی؛ سعدالدین اسعد دوانی؛ دوانی و قوشچی؛ دشتکیها؛ محمد خفری؛ میرداماد و میرفندرسکی و شیخ بهائی؛ ملاصدرا؛ فیض کاشانی و لاهیجی؛ علی قلی خان؛ عنایت‌الله گیلانی؛ محمدتقی الماسی؛ ملامهدی نراقی؛ ملاعلی نوری و ملااحمد نراقی؛ ملا عبدالله زوزی؛ سبزواری و آقا علی حکیم؛ جهانگیرخان قشقایی؛ کمپانی و رفیعی قزوینی.

عبارت «با توجه به طبقات فلاسفه اسلامی» که در عنوان کتاب مشاهده میشود از چاپ دوم آن در سال ۱۳۸۷ اضافه شده است. همچنین حجم کتاب از ۴۰۱ صفحه به ۴۸۸ صفحه در چاپ دوم افزایش یافته است.

۱۶۱

۲۳. **منتخب معجم الحکماء**، مرتضی مدرس گیلانی، انتخاب و تحشیه منوچهر

صدوقی سها، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، تهران، ۱۳۸۴ش. این کتاب نخستین بار به تعداد محدود توسط نشر تأویل در سال ۱۳۸۱ش منتشر شده است.

این کتاب در حدود ۲۵۰ صفحه برگزیده‌یی از حکمای متأخر است که در کتاب معجم‌الحکماء مرتضی مدرس گیلانی ذکر گردیده‌اند. در این اثر ۳۰۸ حکیم بترتیب حروف الفبا بهمراه آثار آنها معرفی شده‌اند که بدلیل زیاد بودن نام آنها، در این مقاله به اسامی

کتابشناسی توصیفی تاریخ فلسفه‌های اسلامی

سال دوم، شماره سوم
زمستان ۱۳۹۰

ایشان اشاره نمیشود.

۲۴. **سنت عقلانی اسلامی در ایران**^۱، سید حسین نصر (۱۹۹۶م)، ترجمه و تحقیق

سعید دهقانی، نشر قصیده سرا، تهران، ۱۳۸۳ش.

این کتاب بطور خاص در ۵۵۰ صفحه، به تاریخ فلسفه در ایران اختصاص دارد و شامل مباحث زیر است: تصوف و فلسفه سنتی در ایران قبل و بعد از اسلام؛ گیتی‌شناسی در ایران قبل از اسلام و دوره اسلامی؛ سنت فلسفه اسلامی در ایران، اهمیت آثار فلسفی فارسی در سنت فلسفه اسلامی؛ چرا فارابی را معلم ثانی خوانده‌اند؟، ابن‌سینا (بررسی کلی)؛ فلسفه نبوی ابن‌سینا؛ بیرونی بعنوان فیلسوف؛ بیرونی در مقابل ابن‌سینا؛ ناصر خسرو (فیلسوف-شاعر)؛ فخرالدین رازی؛ شهاب‌الدین سهروردی (بررسی کلی)؛ آثار فارسی شیخ اشراق؛ گسترش مکتب اشراقی سهروردی؛ عمر خیام (فیلسوف-شاعر-دانشمند)؛ جهانبینی و چشم‌انداز فلسفی حکیم نظامی گنجوی؛ افضل‌الدین کاشانی و جهان فلسفی خواجه نصیر طوسی؛ محمد بن محمد نصیرالدین طوسی؛ قطب‌الدین شیرازی؛ مقام رشیدالدین فضل‌الله در تاریخ فلسفه و علوم اسلامی؛ مکتب اصفهان؛ صدرالدین شیرازی؛ حاج ملاهادی سبزواری؛ فلسفه اسلامی در ایران دوره جدید.

۲۵. **فلسفه اسلامی و یهودی به روایت ژیلسون** (۱۹۵۵م) بخشی از کتاب تاریخ

فلسفه مسیحی در قرون وسطی^۲، تألیف اتین ژیلسون، ترجمه حسن فتیحی، انتشارات حکمت، تهران، ۱۳۸۵ش.

ژیلسون در این بخش از تاریخ فلسفه مسیحی خود به فلسفه اسلامی پرداخته است و در آن تنها به بررسی نظریات کندی، فارابی، ابن‌سینا و ابن‌رشد پرداخته است.

۲۶. **تاریخ فلاسفه ایران** (از زرتشت تا ملاهادی سبزواری)، صدیق صفی‌زاده

(بوره‌کهی)، نشر اندیشه خلاق، تهران، ۱۳۸۵ش.

این کتاب به زرتشت و مانی و مزدک و بزرگمهر بعنوان فلاسفه پیش از اسلام پرداخته است و از فلاسفه اسلامی به شرح زندگی ۶۴ نفر تا ملاهادی سبزواری پرداخته است. این کتاب بیشتر شرح زندگی و آثار افراد است تا شرح عقاید فلسفی آنها. مباحث مطرح در این کتاب عبارتند از: زردشت مادی، مانی، مزدک، بزرگمهر حکیم، فضل ابن نوبخت، احمد سرخسی، احمد ابن سهل بلخی، ابوبکر محمد ابن زکریای رازی، ابونصر محمد فارابی، علی ابن ربین طبری، ابوسلیمان سجستانی، ابوالحسن عامری، ابوحنیف توحیدی، ابن‌مسکویه، حسن ابن سوار، ابوسهل مسیحی، ابوریحان بیرونی، ابن‌سینا، خواجه ابوالهیثم گورانی، ناصر

۱۶۲

1. *The Islamic Intellectual Tradition in Persia*

2. *History of Christian Philosophy in the Middle Ages*

خسرو قبادیانی، ابوالقاسم کرمانی، ابوالحسن بهمنیار، عمر خیام، امام محمد غزالی، ابوالفتح محمد شهرستانی، ابوالحسن علی بیهقی، امام فخر رازی، شیخ شهاب الدین سهروردی، شمس الدین خسروشاهی، بابا افضل کاشانی، افضل الدین خونجی، نجم الدین نخجوانی، خواجه نصیر الدین طوسی، کاتبی قزوینی، اثیر الدین ابهری، پیر بنیامین شاهوی، قطب الدین شیرازی، سید میر احمد میر سور، سید شهاب الدین شهرزوری، نصیرالدین کاشانی، مومن شهرزوری، سید مصطفی شهرزوری، سلطان اسحاق برزنجیه‌یی، پیر موسی دمشقی، قطب‌الدین رازی، سید شریف جرجانی، شاه ابراهیم ایوت، سید احمد بابا یادگار، غیاث‌الدین کاشانی، مولانا عبدالرحمن جامی، جلال‌الدین دوانی، قاضی میر حسین میبدی، غیاث‌الدین شیرازی، غیاث‌الدین دشتکی، کمال‌الدین اردبیلی، شمس الدین محمد خفری، شیخ بهایی، میرداماد، میرفندرسکی، حسین تنکابنی، ملاصدرا، عبدالرزاق لاهیجی، ملا محسن فیض کاشانی، ملاحسین خوانساری، خان الماس لرستانی، اسماعیل خواجه‌یی، محمد مهدی نراقی، علی نوری مازندرانی، غلامرضا خان ارکوازی، حاج ملاهادی سبزواری.

۲۷. تگرشی بر تاریخ فلسفه اسلامی (گزیده مقالات دائرةالمعارف فلسفه راتلج)، تألیف گروه نویسندگان زیر نظر ادوارد کریگ (۱۹۹۸م)، ترجمه محمود زارعی بلشتی، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۸۵ش.

این کتاب در ۱۴۷ صفحه، شامل عناوین زیر است: مفهوم فلسفه در اسلام؛ فلسفه اسلامی؛ فلسفه اسلامی در دوران جدید؛ انتقال فلسفه اسلامی به اروپای غربی؛ افلاطون در فلسفه اسلامی؛ ارسطوگرایی در فلسفه اسلامی؛ مکتب نوافلاطونی در فلسفه اسلامی؛ فلسفه عرفانی در اسلام؛ کلام اسلامی؛ شرق‌شناسی و فلسفه اسلامی؛ نبوت.

۲۸. تاریخ فلسفه اسلامی، حسن معلمی و جمعی دیگر از نویسندگان، انتشارات مرکز جهانی علوم اسلامی، قم، ۱۳۸۵ش، حدود ۳۶۰ صفحه.

این کتاب، حاصل تلاش حجج اسلام معلمی، میرسپاه، شیروانی، قیومی، سلیمانی، دژاکام و کاشفی است که جهت تدریس در مقطع کارشناسی ارشد رشته فلسفه و کلام برای طلاب مرکز جهانی علوم اسلامی نوشته شده است. این کتاب از مباحث زیر تشکیل شده است: مباحث مقدماتی و بررسی نهضت ترجمه؛ کندی؛ فارابی؛ ابن‌سینا؛ غزالی؛ ابن‌رشد؛ فخررازی؛ شیخ اشراق؛ ملاصدرا؛ علامه طباطبایی؛ شهید مطهری.

۲۹. سیر فلسفه در ایران اسلامی، رضا اکبریان، مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، تهران، ۱۳۸۷ش.

این کتاب ۳۶۰ صفحه‌یی، برخلاف نام آن، بطور خاص به تاریخ فلسفه اختصاص ندارد و از سه جلسه سخنرانی مؤلف تشکیل شده است. البته در این کتاب، بنحو اجمالی و در

فصلی تحت عنوان «نظری اجمالی به سیر فلسفه در ایران اسلامی» به مباحثی درباره تاریخ فلسفه اسلامی اشاره شده است.

۳۰. **فلسفه از آغاز تا مطهری** (فلسفه موضوع محور تطبیقی)، سیدحسن اسعدی، انتشارات به نشر (آستان قدس رضوی)، مشهد، ۱۳۸۷ش.

از این کتاب ۸۷۰ صفحه‌یی، که شامل نه فصل است، تنها فصلهای ششم و هفتم به فلسفه اسلامی تعلق دارد و سایر فصول به فلسفه غرب و هند و چین و فلسفه‌های یهودی و مسیحی اختصاص دارد. عناوین دو فصل مذکور عبارتند از: فلسفه از دیدگاه فلاسفه اسلامی؛ آشنایی اجمالی با اهم افکار مشهورترین فلاسفه اسلامی.

۳۱. **فیلسوفان جهان اسلام** (شرق و غرب)، عبدالرحمان بدوی (۱۹۸۴م)، ترجمه عبدالله غلامرضا کاشی، ویرایش کاظم عابدینی مطلق، انتشارات فراگفت، تهران، ۱۳۸۷ش. این کتاب در ۳۵۴ صفحه در حقیقت ترجمه بخشهای مربوط به فیلسوفان مسلمان از دائرةالمعارف فلسفی عبدالرحمان بدوی است (موسوعة الفلّسفة، المؤسسة العربية للدراسات و النشر، بیروت، ۱۹۸۴م) که شامل فلاسفه زیر است: کندی، فارابی، ابن‌سینا، غزالی، ابن‌باجه، ابن‌طفیل، ابن‌رشد.

۳۲. **تاریخ فلسفه اسلامی**^۱ (۱۹۹۶م)، تألیف جمعی از مؤلفین زیر نظر سیدحسین نصر و الیور لیمن، ترجمه جمعی از مترجمین، انتشارات حکمت، تهران، ترجمه آن به زبان فارسی، بمرور از سال ۱۳۸۳ الی ۱۳۸۸ توسط انتشارات حکمت در پنج مجلد (۲۰۴۹ صفحه) بصورت گالینگور به چاپ رسیده است.

از آنجا که مؤلفین هر فصل از این کتاب با فصل دیگر متفاوت است، از اینرو متن انگلیسی در همه فصلها از یک سبک نگارشی پیروی نمیکند و همچنین حجم فصول یکسان نیست. بعنوان مثال فصل مربوط به ابن‌سینا از دو بخش ۲۳ و ۸ صفحه‌یی تشکیل شده است، در حالی که فصل مربوط به عین‌القضات ۸۸ صفحه است. لازم به ذکر است که متن انگلیسی کتاب، درحقیقت جلد نخست از سری **تاریخ فلسفه جهان**^۲ است که توسط انتشارات راتلج منتشر گردیده است.

در حال حاضر ترجمه پنج جلدی منتشر شده از این اثر دارای اشکالاتی است؛ مانند: عدم یکنواختی ویرایشی متن فارسی و داشتن اشکالات چاپی و در مواردی اشکالات ترجمه‌یی. عدم یکنواختی در صفحه‌بندی مجلدات مختلف. بعنوان مثال در برخی از فصول، نام انگلیسی مؤلف بصورت زیر نویس آمده است اما در برخی از فصول اینگونه نیست یا نام

۱۶۴

1. *History of Islamic Philosophy*
2. *Routledge History of World Philosophies*

برخی از مؤلفین در جلدی به یک‌گونه ترجمه شده و در جلد دیگر بنحو دیگری ذکر شده‌است. همچنین از نظر ظاهری فهرست مطالب در جلد نخست با سایر مجلدات متفاوت است همچنین پنج صفحه نخست از کتاب که به معرفی نویسندگان این کتاب اختصاص دارد و نیز چهار صفحه از پایان کتاب که به منبع‌شناسی اختصاص دارد، ترجمه نشده‌اند. این اشکالات بدلیل آن است که تنها سه مجلد از این مجموعه ویراستاری شده است که این امر نیز توسط سه فرد مختلف صورت گرفته است و بهمین دلیل از یکنواختی برخوردار نیست. قرار است که بزودی نسخه جدیدی از این کتاب توسط انتشارات حکمت، پس از ویراستاری مجدد و رفع نواقص موجود و بصورت دو جلدی (مطابق با دو مجلد انگلیسی) منتشر گردد. این کتاب از یازده بخش و ۷۲ فصل به شرح زیر تشکیل شده است:

بخش ۱: «زمینه دینی، عقلانی و فرهنگی» (در ۱۰ فصل): معنا و مفهوم فلسفه در اسلام؛ قرآن و حدیث بعنوان سرچشمه و منبع الهام فلسفه اسلامی؛ پیشینه یونانی و سریانی؛ پیشینه هندی و ایرانی؛ کلام قدیم؛ انتقال فلسفه یونانی به عالم اسلامی؛ کلام سنی و منازعات الاهیاتی؛ اندیشه فلسفی و کلامی شیعه دوازده امامی؛ فلسفه اسماعیلی؛ انسان‌مداری اسلامی در قرن چهارم هجری. بخش ۲: «نخستین فیلسوفان اسلامی مشرق زمین» (در ۹ فصل): کندی؛ فارابی؛ محمد بن زکریای رازی؛ عامری؛ اخوان الصفا؛ ابن‌سینا؛ حکمت مشرقی ابن‌سینا؛ ابن‌مسکویه؛ غزالی. بخش ۳: «فیلسوفان مسلمان در غرب عالم اسلام» (در ۶ فصل): ابن‌مسره؛ ابن‌باجه؛ ابن‌طفیل؛ ابن‌رشد؛ ابن‌سبعین؛ ابن‌خلدون. بخش ۴: «فلسفه و سنت عرفانی» (در ۶ فصل): مقدمه‌یی بر سنت عرفانی؛ عین‌القضات همدانی و اوضاع فکری زمانه‌اش؛ شهاب‌الدین سهروردی بنیانگذار مکتب اشراق؛ سنت اشراقی؛ ابن‌عربی؛ مکتب ابن‌عربی. بخش ۵: «فلسفه اسلامی متأخر» (در ۶ فصل): خواجه نصیرالدین طوسی فیلسوف وزیر و فضای عقلانی عصر وی؛ از طوسی تا مکتب اصفهان؛ میرداماد و تأسیس مکتب اصفهان؛ ملاصدرا؛ زندگی و آثار؛ ملاصدرا؛ تعالیم؛ شاه ولی‌الله. بخش ۶: «سنت فلسفی یهودی در جهان فرهنگی اسلام» (در ۹ فصل): درآمد؛ فلسفه یهودی در جهان اسلام؛ سعدیا گائون فیومی؛ ابن‌جیروول؛ یهودا هلوی؛ ابن‌میمون؛ لوی بن گرشوم؛ یهودیت و تصوف؛ ابن‌رشدگرایی یهودی. بخش ۷: «فلسفه و شاخه‌های آن» (در ۱۱ فصل): مابعدالطبیعه؛ منطق؛ معرفت‌شناسی؛ فلسفه سیاسی؛ ادبیات؛ زبان؛ علم؛ عرفان؛ اخلاق؛ زیبایی‌شناسی؛ فقه. بخش ۸: «انتقال، تفسیر و تأثیر فلسفه اسلامی» (در ۳ فصل): مسیحیت میانه و یهودیان اروپا؛ فلسفه جدید غرب؛ از دریچه ادبیات. بخش ۹: «فلسفه اسلامی در جهان اسلامی جدید» (در ۷ فصل): ایران؛ هند؛ پاکستان؛ جهان عرب؛ مصر؛ ترکیه؛ آسیای جنوب شرقی. بخش ۱۰: «تفسیر فلسفه اسلامی در غرب» (در ۴ فصل):

شرق‌شناسی و فلسفه اسلامی؛ هانری کربن: آثار و تأثیرات او؛ فلسفه اسلامی در روسیه و اتحاد جماهیر شوروی؛ امکان فلسفه در اسلام. بخش ۱۱: «کتابشناسی».

این کتاب در مقاله‌یی با عنوان «معرفی کتاب تاریخ فلسفه اسلامی» توسط حسین سوزنچی در مجله *نامه علوم انسانی* (بهار ۱۳۷۹، شماره ۱، صفحه ۱۵۹-۱۶۸)، معرفی شده است. همچنین بیهانه انتشار این کتاب، مقاله‌یی با عنوان «پیوند نظریه‌های فلسفی با محیط اجتماعی و دینی فیلسوف» توسط عبدالرحیم مرودشتی در ماهنامه *گلستانه* (مهر ۱۳۷۷، شماره ۱، صفحه ۵۴-۵۹) منتشر شده است. این مقاله با بررسی مختصر در تاریخ منطق‌نگاری در شرق و غرب، به بررسی مختصر چند تاریخ فلسفه اسلامی از جمله تاریخ فلسفه هانری کربن و حنا فاخوری و ماجد فخری پرداخته و بطور خاص تاریخ فلسفه سید حسین نصر را معرفی کرده است. همچنین مقاله‌یی با عنوان «تاریخ فلسفه اسلامی» توسط محمد فغفوری در مجله *ایران نامه* (بهار ۱۳۷۶، شماره ۵۸، صفحه ۳۱۳-۳۲۶) بچاپ رسیده است. محمد علی سلطانی نیز در مجله *آینه پژوهش* (فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۷، شماره ۱۰۹) تحت عنوان «تاریخ فلسفه اسلامی» به معرفی این اثر پرداخته است.

۳۳. تاریخ تحلیلی - انتقادی فلسفه اسلامی (بضمیمه نقد محتوایی کتاب)، سید

یحیی یثربی، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران، ۱۳۸۸ ش.

این کتاب بصورت موضوع محور به تبیین و تحلیل تاریخی برخی از موضوعات مطرح در فلسفه اسلامی پرداخته است و در مجموع ۹۱۲ صفحه به مباحث زیر پرداخته است: کتاب اول (چند مسئله مقدماتی): (۱) نقد و بررسی تعریف فلسفه، (۲) مسئله اصالت وجود یا ماهیت (زمینه و سابقه مسئله اصالت؛ اصالت وجود ملاصدرا)، (۳) بحث تحلیلی - انتقادی وجود کلی، (۴) راه نو در تأملات فلسفی (مابعدالطبیعه؛ مابعدالطبیعه و خودکامگی ذهن؛ از فیزیک تا متافیزیک). کتاب دوم (تاریخ تحلیلی - انتقادی علیت): (۱) سابقه بحث علیت در یونان، (۲) علیت از نظر متفکران اسلام از آغاز تا الکندی، (۳) علیت از نظر کندی نخستین فیلسوف اسلامی، (۴) علیت از نظر فارابی، (۵) علیت بعد از فارابی تا ابن‌سینا، (۶) جمع‌بندی تلاشها تا ابن‌سینا، (۷) علیت از نظر ابن‌سینا، (۸) ارزیابی کار ابن‌سینا، (۹) مسئله علیت بعد از ابن‌سینا، (۱۰) علیت از نظر صدرالمتهلین و پیروانش. کتاب سوم (هستی، ذات و صفات خدا): (۱) مقدمات، (۲) توصیف خدا پیش از اسلام، (۳) توصیف خدا از نظر متفکران اسلام، (۴) اثبات وجود خدا، (۵) نقد و بررسی دلایل اثبات وجود خدا، (۶) چگونگی تصور خدا، (۷) تحلیل دیدگاه‌ها در تصور خدا، (۸) توحید و دلایل آن، (۹) بررسی و نقد دلایل توحید، (۱۰) علم خدا. کتاب چهارم (آفرینش جهان): (۱) دیدگاه‌ها و مبانی (نظریه و دلایل تا ابن‌سینا؛ مبانی ابن‌سینا و نقد اهل کلام)، (۲) نقد و نظر (قدم و حدوث جهان؛ انگیزه آفرینش؛ چگونه صدور آغازین؛ گرینش و نظم؛

۱۶۶

ارتباط اراده واجب با علیت؛ مسئله شر). کتاب پنجم (انسان‌شناسی): (۱) چیستی انسان (ماهیت انسان؛ دلایل مسلمانان؛ صورت ماده بودن نفس و مسئله تجرد آن؛ نظر فلاسفه اسلام)، (۲) درباره زندگی انسان (مسئله سیاست از نظر سابقه؛ سیاست از نظر متفکران مسلمان تا فارابی؛ کارکرد حکمای بعدی؛ ارزیابی بحث سیاست فارابی). همچنین در پایان کتاب سه نقد مختلف در مورد مطالب آن بچاپ رسیده است.

۳۴. **مشاهیر فلاسفه اسلامی (برای جوانان)**، محمدحسین مردانی‌نوکنده، انتشارات پیشتاز، قم، ۱۳۸۸ ش.

این کتاب در ۱۵۲ص شامل موارد زیر است: ابونصر فارابی، ابوالحسن عامری، ابوعلی سینا، عین‌القضاة همدانی، شهاب‌الدین سهروردی، خواجه نصیرالدین طوسی، قطب‌الدین شیرازی، جلال‌الدین دوانی، میرداماد، صدرالمتألهین شیرازی، فیاض لاهیجی، ملامحسن فیض کاشانی، قاضی سعید قمی، ملا علی نوری، حاج ملاهادی سبزواری، علامه طباطبایی.

۲. تاریخ فلسفه‌هایی که به زبان فارسی ترجمه نشده‌اند

۳۵. **Arabic Thought and its Place in History** تألیف دلیسی اولیری^۱، لندن، ۱۹۲۲ م.

این کتاب در ۲۳۰ صفحه تنها شامل مطالب خاصی از تاریخ فلسفه اسلامی است: روایت سوری از مکتب هلنی، دوره عربی، ظهور عباسیان، مترجمان، معتزله، فلاسفه شرقی، صوفیه، مدرسین سنت‌گرا، فلسفه غربی، نقل‌دهندگان یهودی، نفوذ فلسفه اسلامی بر مدرسین لاتینی.

۳۶. **تاریخ فلاسفة الاسلام فی المشرق و المغرب**، محمد لطفی جمعه، المكتبة العلمية، بیروت، ۱۹۲۷ م.

این کتاب در ۳۲۷ صفحه به مباحث زیر پرداخته است: المقدمة؛ الکندی؛ الفارابی؛ ابن‌سینا؛ الغزالی؛ ابن‌باجه؛ ابن‌طفیل؛ ابن‌رشد؛ ابن‌خلدون؛ اخوان الصفا؛ ابن‌هیثم؛ محیی‌الدین بن‌العربی؛ ابن‌مسکویه.

۱۶۷

بخشی از این کتاب توسط مظفر درخشی بعنوان رساله کارشناسی دانشکده ادبیات دانشگاه تهران در سال ۱۳۴۲ ش و در ۴۶ صفحه با عنوان «شرح حال و فلسفه ابن‌سینا و محمد غزالی» به فارسی ترجمه شده است.

۳۷. **سلسله کتابهای: فلاسفة العرب**، یوحنا قمیر، المطبعة الكاثولیکیه، بیروت، ۱۹۵۵ م.

1. De lacy O'leary

این سری کتابها در ۱۲ جلد و ۱۰ عنوان بترتیب به فلاسفه زیر پرداخته‌اند: جلد ۱: ابن‌فارض، جلد ۲: ابوالعلاء المعری (۹۳ صفحه)، جلد ۳: ابن‌خلدون، جلد ۴: الغزالی (۱۱۱ صفحه)، جلد ۵: ابن‌طفیل (۱۰۳ صفحه)، جلد ۶: ابن‌رشد (۹۳ صفحه)، جلد ۷: اخوان‌الصفا، جلد ۸: الکندی، جلد ۹: الفارابی (در دو مجلد)، جلد ۱۰: ابن‌سینا (در دو مجلد). لازم بذکر است که مجلد مربوط به کندی توسط محمد صادق سجادی به فارسی ترجمه شده است (نشر فلسفه، تهران، ۱۳۶۳ ش) و همچنین مجلد مربوط به اخوان‌الصفا با عنوان: *اخوان‌الصفا یا روشنفکران شیعه* مذهب توسط وی ترجمه شده است (نشر فلسفه، تهران، ۱۳۶۳ ش).

۳۸. دراسات فی تاریخ الفلسفة العربية الاسلامیة و آثار رجالها، عبده الشمالی، مطبعة النشر، بیروت، چاپ سوم ۱۹۶۰ م.

این کتاب در قطع رحلی و در ۴۷۶ صفحه به عناوین زیر پرداخته است: توطئه فی نشأة التفكير البشري و تطوره، الفلسفة اليونانیة، فیثاغور و فیثاغوریة، افلاطون، ارسطو، الاسکندریة و المذاهب الفلسفیة، افلوپین، الفكر العربی فی العصر الجاهلی، العصر الاسلامی، علی بن ابی طالب، نشأة الفرق و البدع الاسلامیة، العصر العباسی الاول، فضل السریان و النساطرة و الیعاقیبة و الصابئة و سواهم، النقل و الثقله و اسباب النقل، أشهر النقلة، تأثیر النقل فی اللغة، تأثیر الترجمات فی التفكير، تأثیر الترجمات فی العلوم الدینیة، علم الکلام و المعتزلة، تأثیر الترجمات فی الفلسفة، العصر العباسی الثانی و الاشعری، الفلسفة العربیة و فلسفة یونان، الکندی، الفارابی، العصر العباسی الثالث، ابوالعلاء المعری، ابن‌سینا، اخوان‌الصفا، العصر العباسی الرابع، الصوفیة، الغزالی، ابن‌فارض، ابن‌العربی، الفكر العربی فی المغرب، ابن‌باجة، ابن‌طفیل، ابن‌رشد، ابن‌خلدون، اثر الفكر العربی فی التفكير الغربی.

۳۹. تاریخ الفكر الفلسفی فی الاسلام (المقدمات، علم الکلام، الفلسفة الاسلامیة)، تألیف محمدعلی ابوریان، دار الجامعات المصریة، اسکندریة، ۱۹۶۰ م.

این کتاب در ۴۷۰ صفحه شامل دو بخش است: القسم الاول «المقدمات»: مقدمة عامة، الحیاة العقلیة قبل ظهور الاسلام و بعده، الحیاة العقلیة فی العصر العباسی، حركة الترجمة و النقل، نشأة الفرق الاسلامیة، علم الکلام، اودار علم الکلام و مواقفه؛ القسم الثانی «الفلسفة الاسلامیة»: الکندی، الفارابی، الشیخ الرئیس ابن‌سینا، ابوحامد الغزالی، ابوالبرکات البغدادی، سه‌رودی الاشرافی، الحركة الفلسفیة فی المغرب الاسلامی، ابوالولید بن رشد.

۴۰. تاریخ فلسفة الاسلام فی القارة الافریقیة، یحیی هویدی، مكتبة النهضة المصریة، قاهرة، ۱۹۶۵ م.

۴۱. المناهج المجدید فی الفلسفة العربیة، عمر فروخ، دار العلم للملایین، بیروت، ۱۹۷۰ م.

این کتاب پیش از آن در سال ۱۹۶۸ م با عنوان *مناهج الفلسفة العربیة* منتشر گردیده بود که این کتاب ویرایش جدید آن بشمار می‌آید. همچنین این اثر در سال ۱۹۷۲ م با عنوان: *تاریخ*

الفکر العربی إلى أيام ابن خلدون منتشر شده است. این کتاب در ۷۲۷ صفحه به بررسی فلسفه یونانی از زمان سقراط و نحوه انتقال آن به جهان اسلامی میپردازد. سپس از میان فلاسفه اسلامی به بررسی اندیشه‌های برخی از فیلسوفان پرداخته است. مباحث این کتاب عبارتند از: فلسفه، فلسفه قدیمه فی الشرق خاصه، نهضة الفلسفة اليونانية، المذهب الفيثاغوري، المذهب الايلي، الفلاسفة الطبيعيون المحدثون، السفسطائيون، ذروة الفلسفة اليونانية، المذاهب المغلّبة، العصر الهلاني، النصرانية و المذهب الاسكندراني، العرفانيون، انتقال الفلسفة من الغرب الى الشرق، ثقافة العرب فی الجاهلية، الاسلام، دولة الخلفاء الراشدين، الدولة الاموية، علم الكلام (نطاقه و نشأته)، العصر العباسي، جعفر الصادق، النقل و النقلة، علم الكلام فی العصر العباسي (ذروة الاعتزال)، الخوارزمي، الكندي، البتاني، ابوبکر الرازي، الكرخي الحاسب، ابن مسكويه، الاشعري و الاشعرية، الفارابي، اخوان الصفا، ابوالوفاء البوزجاني، ابن يونس المنجم، ابن سينا، ابن الهيثم، البيروني، ابوالعلاء المعري، عصر الغزالي، التصوف قبل الغزالي، حجة الاسلام الغزالي، التصوف المتطرف، عمر بن الفارض، محيي الدين بن عربي، اعقاب الحركة الفكرية فی عهد السلاجقة، دولة المماليك و التتر، نصير الدين الطوسي، ابن النفيس، اعقاب الحركة الفكرية فی عهد المماليك و التتر المغرب، الحياة الفكرية فی الغرب، ابن حزم، ابن السيد البطليوسي، ابن باجه، ابن طفيل، ابن رشد، الفلسفة و العلم بعد ابن رشد، ابن خلدون.

۴۲. *Histoire de la Philosophie en Islam* تأليف عبدالرحمن بدوي،

پاریس، ۱۹۷۲ م.

این کتاب در دو جلد و ۸۸۶ صفحه به زبان فرانسوی منتشر شده است. مباحث مطرح شده در این کتاب عبارتند از: الاهیات اسلامی، معتزله؛ چهره‌های برجسته اعتزال (واصل ابن عطاء، ابوهدیل علاف، ابراهیم نظام، محمد بن عبدالوهاب الجبائی، ابوهاشم الجبائی، عبدالجبار؛ اشاعره) ابوالحسن اشعری، الباقلانی، عبدالقادر البغدادی، امام الحرمین ابوالمعالی الجوینی؛ فلسفه محض (الکندی، الفارابی، محمد بن زکریا الرازی، ابن سينا؛ فلسفه در اسپانیای اسلامی (مقدمه، ابن باجه، ابن طفيل، ابن رشد).

۴۳. *من الكندی إلى ابن رشد*، موسی الموسوی، بی‌نا، بغداد، ۱۹۷۲ م.

در ۲۳۰ صفحه شامل: علم کلام، کندی، رازی، فارابی، اخوان الصفا، ابن سينا، غزالی، ابن باجه، ابن طفيل، ابن رشد میباشد.

۴۴. *نشأة الفكر الفلسفي في الاسلام*، تأليف: أ.د. علی سامی النشار، دارالمعارف، قاهرة،

۱۹۶۲ م (چاپ هفتم این کتاب با اضافات و تصحیحات در سال ۱۹۷۷ م منتشر شده است).

این کتاب در سه مجلد (جلد ۱، ۶۵۶ صفحه؛ جلد ۲، ۴۹۰ صفحه؛ جلد ۳، ۵۰۵ صفحه) شامل مباحث زیر است: جلد ۱: مدخل عام للفلسفة الاسلامية، نشأة الفلسفة الاسلامية،

البواكير الاولى للحركة العقلية الاسلامية، الحشوية و المشبهة و المجسمة، نشأة التفكير العقلي في الاسلام، المعتزلة؛ جلد ۲: مقدمات التشيع، الغلاة الاولون، الامامة الروحية، الشيعة الامامية، الشيعة الاثنا عشرية، تطور الغلو، الاسماعيلية؛ جلد ۳: الدراسات الحديثة لحقيقة التصوف الاسلامي، الحياة الروحية في الجزيرة العربية في القرن الاول الهجري، مدرسة البصرة في القرن الاول و اوائل القرن الثاني، الحياة الروحية في الكوفة في القرنين الاول و الثاني، الحياة الروحية في مدرسة الشام في القرنين الاول و الثاني الهجريين، الحياة الروحية في مدرسة الموصل، الحياة الروحية في خراسان في القرنين الاول و الثاني الهجريين.

۴۵. من **أعلام الفكر العربي**، سلمان هادي آل طعمة، مؤسسة البلاغ، بيروت، ۱۹۷۸م.

این کتاب در ۲۴۰ صفحه به شرح حال اندیشمندان زیر پرداخته است: جابر بن حیان، الفراهیدی، الجاحظ، الکندی، الرازی، الفارابی، ابن سینا، الغزالی، ابن باجة، الزمخشري، ابن رشد، نصیرالدین طوسی، الخوارزمی، ابن خلدون، الأنطاکي، الملاصدرا الشیرازی، الشیخ محمد عبده، جمال الدین الأفغانی، السید عبدالحسین شرف الدین، سید قطب، الشیخ عبدالله العالی، الشیخ جواد المغنیه.

۴۶. **تاریخ الفلسفة العربية**، جمیل صلیبا، الشركة العالمية للكتاب، بیروت، ۱۹۸۹م.

این کتاب در ۶۹۰ صفحه به مباحث زیر میپردازد: القسم الاول «الاصول اليونانية للفلسفة العربية»: افلاطون، ارسطو؛ القسم الثاني «اعلام الفلسفة العربية في الشرق»: من الکندی الى الفارابی، ابن سینا، ابوالعلاء المعری، الغزالی؛ القسم الثالث «الفلسفة العربية في المغرب»: ابن رشد، ابن خلدون.

۴۷. **تاریخ الفلسفة الاسلامية في المشرق**، محمد ابراهیم الفیومی، دار الثقافة و النشر و التوزیع، قاهرة، ۱۹۸۹م.

این کتاب در ۳۳۰ صفحه به بررسی فلسفه یونانی و دوران هلنیستی و نحوه انتقال آن به جهان اسلامی میپردازد. سپس از میان فلاسفه اسلامی به بررسی اندیشه های فیلسوفان زیر پرداخته است: کندی، فارابی، ابن سینا، ابن حزم، انتقال میراث اسلامی به قرون وسطای مسیحی.

۴۸. **تاریخ الفكر الفلسفي في الاسلام**، مصطفى شاهین، دار الثقافة، قاهرة، ۱۹۹۱م.

این کتاب توسط یکی از اساتید دانشگاه اسلام آباد در ۳۱۵ صفحه نوشته شده است که شامل مباحث زیر است: باب اول (مقدمات): مقدمات عامة، مقدمات الفلسفة الاسلامية؛ باب الثاني (فلاسفة الاسلام): الکندی، الفارابی، ابن سینا، الغزالی؛ باب الثالث (الفلسفة في المغرب الاسلامی): ابن باجة، ابن طفیل، ابن رشد.

۴۹. **تاریخ الفلسفة الاسلامية في المغرب**، محمد ابراهیم الفیومی، دارالمعارف، القاهرة،

۱۹۹۲م.

این کتاب ۵۳۰ صفحه‌یی که در سال ۱۹۹۶م با عنوان *تاریخ الفكر الفلسفی فی الاسلام والاندلس* منتشر شده است از سه بخش زیر تشکیل گردیده است:
القسم الاول «القبيلة العربية و طابع الحكم السياسي فی الاندلس»: الولاة و بنی‌امیه، مابعد بنی‌امیه؛ القسم الثاني «الازدهار الفکری بالاندلس»: عوامل الازدهار الفکری، مطاردة الفكر الفلسفی؛ القسم الثالث «الفلسفة فی الاندلس و اعلامها»: الفلسفة فی الاندلس نشاط فردی، من اعلام فلسفة الاندلس (ابن‌باجه، ابن‌طفیل).

50. *Studies in the History of Arabic Philosophy* (The collected works of Shlomo Pines, volume III), by: Sarah Stroumsa, Jerusalem : Magnes Press, Hebrew University, 1996.

این کتاب در ۴۵۲ صفحه از مجموعه مقالاتی به زبانهای انگلیسی و فرانسوی تشکیل شده است. این مقالات در چهار بخش بشرح زیر تنظیم شده‌اند: (۱) کلام و فلسفه؛ (۲) ابن‌سینا؛ (۳) ابن‌رشد؛ (۴) اسماعیلیه.

۵۱. *محات من تاریخ الفلسفة الاسلامیة (دراسة مدخلیة میسرة)*، تألیف د. زکریا بشیر امام، الدار السودانیة للکتب، سودان، ۱۹۹۸م.

این کتاب توسط یکی از اساتید دانشگاه امارات متحده عربی در ۵۳۴ صفحه تألیف شده است. مباحث کتاب در نه فصل بشرح زیر تنظیم شده است: (۱) الفلسفة الاسلامیة (تعریفها و خصائصها العامة)؛ (۲) الکندی (فیلسوف العرب و رائه الفلسفة الاسلامیة)؛ (۳) ابونصر الفارابی؛ (۴) الشیخ الرئیس ابن‌سینا؛ (۵) الامام ابوحماد الغزالی؛ (۶) ابوالولید ابن‌رشد؛ (۷) ابن‌طفیل (طیب و فیلسوف الموحدین)؛ (۸) عبدالرحمن بن خلدون (واضع فلسفة التاريخ و علم الاجتماع)؛ ۹. تزییل و خاتمة

52. *The Essence of Islamic Philosophy*, by: Mashhad al-'Allaf, 2003.

این کتاب در ۳۱۵ صفحه شامل مباحثی از تاریخ فلسفه اسلامی است. مباحث این کتاب عبارتند از: مقدمه، الکندی، الرازی، الفارابی، ابن‌سینا، الغزالی، ابن‌باجه، ابن‌طفیل، ابن‌رشد و جمع‌بندی.

۱۷۱

53. *History of Islamic Philosophy. (With view of Greek philosophy and early history of Islam)*, by: I.M.N. al-Jubouri, 2004.

این کتاب در ۵۱۴ صفحه شامل مباحث زیر است: کتاب نخست (منابع تفکر اسلامی)؛ بخش نخست (تفکر یونانی)؛ فلسفه یونان، نوافلاطونیان، بخش دوم (اسلام)؛ پیامبر اسلام، مسئله خلافت، مکاتب و جنبشهای اسلامی، جنبش ترجمه و استنساخ؛ کتاب دوم (فلاسفة اسلامی)؛ الکندی، الفارابی، ابن‌سینا، المعری، الغزالی، ابن‌رشد، ابن‌خلدون، انتقال میراث.

54. *The Cambridge Companion to Arabic Philosophy*, (Cambridge Companions to Philosophy) by: Peter Adamson and Richard C. Taylor, 2005.

این کتاب در ۴۵۵ صفحه و ۱۹ فصل شامل مباحث زیر است: مقدمه، نوافلاطونیان در ترجمه از یونانی به عربی، کندی و مواجهه با فلسفه یونانی، فارابی و برنامه آموزشی فلسفه، اسماعیلیان، ابن سینا و سنت سینوی، غزالی، فلسفه در اندلس: ابن باجه و ابن طفیل، ابن رشد: جدل دینی و تفکر فلسفی ارسطو، سهروردی و اشراق، عرفان و فلسفه: ابن عربی و ملاصدرا، منطق، فلسفه اخلاق و فلسفه سیاسی، فلسفه طبیعی، روانشناسی: نفس و عقل، متافیزیک، فلسفه اسلامی و فلسفه یهودی، از عربی به لاتین: مواجهه اروپای غربی با فلسفه اسلامی، گرایشهای کنونی در فلسفه اسلامی و ایرانی.

۵۵. *الفلسفة الإسلامية فی العصر الحديث*، د. حامد طاهر، نهضة مصر للطباعة و النشر، القاهرة، ۲۰۰۵ م.

این کتاب در ۲۸۷ صفحه به عناوین زیر پرداخته است: مخطط تاریخی لدراسة الفلسفة الإسلامية فی العصر الحديث، احیاء الفلسفة الإسلامية بین محمد اقبال و مصطفى عبدالرازق، مناهج حديثة فی دراسة الفلسفة الإسلامية (المنهج عند مصطفى عبدالرازق، المنهج عند محمد اقبال، المنهج عند ابراهیم مدکور)، مشکلات حقيقية أمام الفلسفة الإسلامية فی العصر الحاضر، حول مفهوم المشكلات الحقيقية و المشكلات الزائفة، المشكلات الحقيقية و الزائفة فی علم الکلام، مشكلة التخلف الحضاری عند المسلمین، مقال فی العقيدة و التعصب، مقال فی الحوار، افکار معاصرة من صميم الفلسفة الإسلامية، شخصیات حديثة من الفلسفة الإسلامية (محمد عبده و افکاره المستقبلية، خالد محمد خالد الکاتب المتوحد، التراث و المعاصرة عند زکی نجیب محمود، محمود قاسم الصورة من قریب، الزمان الوجودی عند عبدالرحمن بدوی).

56. *Islamic Philosophy from Its Origin to the Present*, (Philosophy in the Land of Prophecy), Suny Series in Islam, by: Seyyed Hossein Nasr, 2006.

این کتاب ۳۸۰ صفحه‌یی، در ۴ بخش و ۱۵ فصل تنظیم شده است که تنها بخش سوم آن بطور خاص به تاریخ فلسفه اسلامی اختصاص دارد: (۱) فلسفه اسلامی و مطالعات مربوط به آن: چشم انداز مطالعات فلسفه اسلامی در غرب در زمان حاضر، معنا و نقش فلسفه در اسلام، حکمت الهی و کلام؛ (۲) موضوعات فلسفی: سؤال از وجود و ماهیت و هستی‌شناسی در فلسفه اسلامی، فلسفه اسلامی پس از ابن سینا و مطالعه درباره وجود سؤالات معرفت‌شناسی: نسبت میان عقل و برهان و شهود در محدوده چشم اندازه متنوع عقلانی اسلام؛ (۳) فلسفه اسلامی در طول تاریخ: چارچوب مطالعاتی در مورد تاریخ فلسفه اسلامی،

۱۷۲

سال دوم، شماره سوم
زمستان ۱۳۹۰

ابعاد سنت عقلانی اسلام: کلام و فلسفه و عرفان، شاعر دانشمند عمر خیام در نقش یک فیلسوف، فلسفه در مکتب آذربایجان و شیراز، مکتب دوم اصفهان، ملاصدرا و پیروان محض فلسفه مشاء، از مکتب اصفهان تا مکتب تهران؛ ۴) مطالعات جاری: واکنش اسلام به تفکر مدرن، فلسفه در دیروز و امروز در سرزمین پیامبر(ص).

57. History of Islamic Philosophy, by: Arif Ali Khan and M.R.K. Afridi, 2007.

۵۸. **مشاهیر فلاسفة المسلمين** (دراسة شاملة عن مشاهير علماء الفلسفة الاسلامية و افكارهم و آثارهم)، تألیف: رؤوف سبهانی، مركز الدراسات الفلسفية لندن و مؤسسة البلاغ، بیروت، ۲۰۰۷م.

این کتاب در ۵۷۵ صفحه شامل عناوین زیر است: الکندی، ابن سینا، الغزالی، ابن باجه، الفارابی، ابوبکر الرازی، ابن طفیل، اخوان الصفا، ابن مسکویه، ابن رشد، ابن مسرة، شیخ الاشراق، العلامة الحلی، ابواسحاق النوبختی، جابر بن حیان، الشریف المرتضی، هادی السبزواری، ابوسهل النوبختی، ابوالعباس السرخسی، التراقی، الحسن بن موسی النوبختی، الشیخ المفید، ابوزید البلخی، ابن عربی، البهائی، صدرالمتألهین شیرازی، الفیض الکاشانی، نصیرالدین الطوسی، هشام بن الحکم، السید الداماد، امین الدین الطبرسی، ابوالریحان البیرونی، ابن حزم الاندلسی، ابن قتیبه.

۵۹. **تاریخ الفکر فی العالم الاسلامی**^۱، تألیف میشل کروزر هرناندز^۲، ترجمه عبدالعال صالح، مراجعة جمال عبدالرحمن، تقديم عبدالحمید مدکور، القاهرة، المركز القومي للترجمة، ۲۰۰۹م. اصل این کتاب به زبان اسپانیایی است. این اثر نخستین بار در سال ۱۹۸۱م منتشر شده است و تاکنون ترجمه جلد نخست این اثر به زبان عربی با عنوان فرعی: *منذ البدايات حتى القرن الثاني عشر* در ۵۶۰ صفحه منتشر شده است که به مباحث زیر پرداخته است: الأصول الجوهرية للفکر الاسلامی؛ أصل فکر الشيعة وتطوره؛ الکلام أو علم العقائد النظری؛ التصوف والباطنية؛ نشأة الفلسفة الاسلامية؛ ۶. الفارابی، ابوالحسن العامری؛ ابن سینا؛ رد فعل علم الکلام المضاد لفلسفة الغزالی؛ تواصل الغنوصية (المعرفة) الأفلاطونية الحديثة فی المشرق؛ ابن سینا، ابن مسکویه، ابن فاتک، ابوالبرکات البغدادی، السهروردی، شمس الدین الشهرزوری، قطب الدین الشیرازی، اشراقیون آخرون متأثرون بالسهروردی.

۶۰. **تاریخ الفلسفة فی ایران**، رؤوف سبهانی، مکتبه زین الحقوقية و الأدبية، بیروت و دار الوسام العربی، الجزائر، ۲۰۱۱م.

1. *Historia del Pensamiento en el mundo islamico*
2. Miguel Cruz Hernandez

این کتاب در ۴۳۲ صفحه به زندگینامه بسیار مختصر و نیز ذکر برخی از شاگردان و آثار فلاسفه پرداخته است. این کتاب در دو باب بشرح زیر است: الباب الأول (الفلسفة فی ایران قبل الاسلام): الفلسفة الميتراية، الفلسفة الزرادشتية، الفلسفة المزدكية، الفلسفة الزروانية، الفلسفة المانوية؛ الباب الثاني (الفلسفة فی ایران بعد الاسلام): الكندی، ابوالعباس السرخسی، ابوزید البلخی، علی بن ربن الطبری، ابوسهل النوبختی، ابوالحسن البلخی، محمد الايرانشهری النیشابوری، محمد ابوبکر الرازی، الفارابی، ابوالحسن العامری النیشابوری، ابوسلیمان السجستانی، ابوالفرج بن هندو، ابوحيان التوحیدی الشیرازی، ابن مسکویه، امین الدین الطبری، ابواسحاق النوبختی، ابن سینا، ابوسهل المسیحی الجرجانی، ابوالقاسم الکرمانی، ابوعبدالله الناتلی، ابوعبدالله الفقیه المعصومی، ابوعبدالله الجوزجانی، ابومنصور الاصفهانی، ابوالعباس لوکری المروی، ابوالریحان البیرونی، ابوالحسن بهمنیار الاذریجانی، ابوعبدالله شرف الدین الایلاقی، صدرالدین السرخسی، زین الدین الساوی، ابوحامد الغزالی، عمر الخیام النیشابوری، ابوالفتح تاج الدین الشهرستانی، اثیرالدین الایهری، شیخ الاشراف، ابوبکر الرازی، نصیرالدین الطوسی، نجم الدین الکاتبی القزوینی، نجم الدین النخجوانی، شمس الدین الخسروشاهی، افضل الدین المرقی الکاشانی، قطب الدین الشیرازی، قطب الدین الرازی، نصیرالدین الکاشانی، عضدالدین الشیرازی، سعدالدین التفتازانی، السید شریف الجرجانی، صدرالدین الدشتکی الشیرازی، غیاث الدین الشیرازی، جلال الدین الدوانی، کمال الدین الاردبیلی، الشیخ البهائی، محمداقرا میرداماد، ابوالقاسم المیرفندرسکی، صدرالمآلهین الشیرازی، حسین التتکابنی، عبدالرزاق اللاهیجی، الفیض الکاشانی، الحسین الخوانساری، اسماعیل الخاجوی، محمد مهدی النراقی، الحسن بن موسی النوبختی، هادی السبزواری، علی النوری المازندرانی، محمد شمس الدین الجیلانی، رفیع الدین الطباطبایی النائینی، قطب الدین الاشکوری، الملا رجبعلی التبریزی، محمد باقر السبزواری، القاضي محمد سعید القمی، جمال الدین الخوانساری، قوام الدین الرازی الطهرانی، الملا محمد صادق الاردستانی، الاغا محمد البید آبادی الجیلانی، الحاج ملا احمد النراقی، الملا اسماعیل ابن الملا محمد سمیع الاصفهانی، الملا عبدالله الزنوزی، الملا محمد جعفر اللاهیجی، الاغا علی الزنوزی، الاغا محمد رضا حکیم القمشه‌ای، المیرزا ابوالحسن جلوه الطباطبایی، المیرزا هاشم الاشکوری الرشتی، المیرزا حسن الکرمانشاهی، المیر شهاب الدین النیریزی الشیرازی، المیرزا عباس الشیرازی الدارابی، جهانگیر خان القشقائی، الاخوند ملا محمد الکاشی، المیرزا علی اکبر حکمی الیزدی القمی، الاغا میرزا محمد باقر الاصطهباناتی الشهید، الشیخ عبدالله النوری، المیرزا حسین العلوی السبزواری، الشیخ غلامحسین شیخ الاسلام الخراسانی، الملا محمد الهیدجی الزنجانی الرازی، الشیخ عباس علی الفاضل الخراسانی، الاغا بزرك الخراسانی، الاغا السید حسین البادکوبه‌ای، الاغا میرزا محمد

۱۷۴

سال دوم، شماره سوم
زمستان ۱۳۹۰

علی الشاه آبادی الطهرانی، السید علی المجتهد الکاظمی، الشیخ محمد حسین النخجوانی، الغروی الکمبانی، الشیخ محمد تقی الآملی، الاغا میرزا طاهر التنکابنی، السید ابوالحسن الرفیعی القزوینی، الشیخ محمد حسین الفاضل التونی، السید محمد کاظم الواسانی الطهرانی، الشیخ الحسن زاده الآملی، عبدالله الجواد الآملی، السید محمد حسین الطباطبائی، غلامرضا اعوانی، الشیخ ملا کاظم الخراسانی، رضا اکبریان، غلامحسین الابراهیمی الدینانی، علامه السید مصطفی المحقق الداماد، آیه الله مرتضی مطهری، آیه الله محمد تقی جعفری، آیه الله محمد تقی مصباح الیزدی.

۶۱. *المنهج فی تاریخ الفلسفة العربیة*، حسن عاصی، دار المواسم، الرباط، بی تا. در ۳۴۷ صفحه شامل مباحث زیر است: فی رحاب الفلسفة، الفلسفة الیونانیة (سقراط، افلاطون، ارسطو)، النقل و الترجمة الفلسفة العربیة، الفارابی، ابن سینا، ابوالعلاء المعری، الغزالی، ابن رشد، ابن خلدون.

۶۲. *فلاسفة الاسلام*، سعد عبدالعزیز، مؤسسة دارالشعب، قاهرة، بی تا. این کتاب در ۱۳۰ صفحه شامل مباحث زیر است: الفارابی، ابن سینا، الکندی، ابن مسکویة، البیرونی، ابن رشد، الغزالی، ابوبکر الرازی، ابن حزم، جابر بن حیان، محیی الدین بن عربی، ابوالحسن الأشعری، ابراهیم النظام، السهروردی، ابن الهیثم، ابن باجه، ذوالنون المصری، ابن الفارض، عبدالرحمن الکوکی.

۳. درباره تاریخ فلسفه اسلامی

۱. *تاریخ فلاسفه* (متضمن شرح حال مختصر و جامع از سه طبقه فلاسفه اولی و وسطی)، تألیف: عبدالحسین آیتی، مطبعة دانش، تهران، ۱۳۱۲ش (چاپ سری). بخشی از این کتاب ۱۶۰ صفحه‌یی به فلاسفه اسلامی اختصاص دارد.

۲. *مذاهب و فلسفه در آسیای وسطی*^۱، تألیف کنت دو گوینو، ترجمه م. ف. بینا، بی تا (چاپ سری).

در فصل چهارم تحت عنوان «تصوف، فلسفه» (صفحه ۵۱-۹۴)، بنحو مختصر به فلاسفه از ملاصدرا تا دوران معاصر اشاره کرده است. چنانکه در مورد بعد معرفی شده است، این بخش از کتاب در حقیقت توسط آقا علی حکیم نوشته شده است.

۳. *نسخه خطی تاریخ فلسفه و حکما از عهد صفویه*، آقا علی حکیم، نسخه خطی کتابخانه استراسبورگ، فصل چهارم از کتاب مذاهب و فلسفه در آسیای وسطی نوشته کنت

1. *Les religions et les philosophies dans l'asie centrale*

دوگوبینو که در شماره پیش معرفی گردید، از روی این نسخه خطی رونویسی شده است. (ر.ک: منتخبی از تاریخ فلاسفه اسلام، مرتضی مدرس، انتشارات فروغی، تهران، ۱۳۵۳ش، صفحه ۳۴۷-۳۷۰؛ *نخبگان علم و عمل ایران*، سید مصطفی محقق داماد، صفحه ۲۰۴-۲۱۰؛ «میراث گوبینو»، سید محمد علی جمالزاده، *مجله یغما*، سال ۱۴، شماره ۲، اردیبهشت ۱۳۴۰، صفحه ۶۵-۷۰).

۴. *درباره سیر تفکر فلسفی در ایران*، احسان طبری، *مجله دنیا*، دوره ۲، جلد ۳، ۱۳۴۱ش، صفحه ۴۹-۵۹.

۵. *مقدمه جلال الدین آشتیانی بر کتاب الشواهد الربوبیه فی المناهج السلوکیه*، مشهد، ۱۳۴۶ش، صفحه ۶۸-۱۲۸.

وی در این مقدمه به شرح حال برخی از حکما و عرفای معاصر و پس از ملاصدرا پرداخته است. برخی از این حکمای معاصر ملاصدرا عبارتند از: میرداماد، میرفندرسکی، ملا رجب علی تبریزی، ملا شمسای گیلانی، حسین خوانساری. همچنین از میان حکمای پس از ملاصدرا، به افراد زیر توجه شده است: ملا محسن فیض کاشانی، قاضی سعید قمی، ملا علی نوری، مولی محمد صادق اردستانی، میرزا محمد تقی الماسی، محمد بید آبادی، علی حکیم، جلوه، ملاهادی سبزواری، ملا غلام حسین شیخ الاسلام و...

۶. *شرح حال رجال ایران (در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ هجری)*، مهدی بامداد، انتشارات زوار، تهران، ۱۳۴۷ش. این کتاب در شش مجلد به شرح مختصر احوال رجال ایران پرداخته است که در میان آنها میتوان به شرح احوال فلاسفه دورانهای اخیر دست یافت.

۷. «*برخی مسائل مربوط به تاریخ فلسفه ایران اسلامی*»، سید حسین نصر، *معرفت جاودان* (مجموعه مقالات سید حسین نصر)، باهتمام سید حسن حسینی، جلد ۱، صفحه ۳۵۴-۳۶۷ (این مقاله پیش از این در *مجله تلاش*، شماره ۳، بهمن ۱۳۴۵، صفحه ۱۱۲-۱۱۵ و نیز *مجله راهنمای کتاب*، شماره ۵۷، شهریور ۱۳۵۴، صفحه ۲۳۸-۲۴۶ و نیز *مجله مهر*، شماره ۱۳۵، مهرماه ۱۳۵۴، صفحه ۴۵۷-۴۶۲ منتشر شده است).

۸. «*فلسفه در چهار قرن اخیر در ایران*»، محمد تقی دانش‌پژوه، *مجله مقالات و بررسی‌ها*، بهار ۱۳۴۹ش، شماره ۱، صفحه ۱۰۴-۱۱۷.

۹. *بخش «فلسفه و حکمت» از کتاب خدمات متقابل اسلام و ایران*، مرتضی مطهری، شرکت سهامی انتشار، تهران، ۱۳۴۹ش. ایشان در حدود صد صفحه به بررسی فلاسفه اسلامی در ۳۲ طبقه پرداخته است.

۱۰. «*سیر تاریخی نهضت فلسفی در اسلام*»، محمود فاضل، *مجله دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی مشهد*، شماره ۲، بهار ۱۳۵۱ش، صفحه ۱۴۵-۱۵۷.

۱۱. **مقام فلسفه در تاریخ دوره‌ی اسلامی ایران**، رضا داوری اردکانی، دفتر مطالعات و برنامه‌ریزی فرهنگی، وزارت فرهنگ و هنر، تهران، ۱۳۵۶ش. تنها برخی از مباحث این کتاب با تاریخ فلسفه اسلامی مرتبط است، مانند: «نظر اجمالی به سیر فلسفه در ایران».

۱۲. **فلسفه در ایران (مجموعه مقالات فلسفی)**، جمعی از نویسندگان، انتشارات حکمت، تهران، ۱۳۵۸ش. دو مقاله زیر از این کتاب با موضوع تاریخ فلسفه اسلامی مرتبط است: «مقدمه‌یی بر تاریخ حکمت در ایران»، بهرام جمالپور، صفحه ۸-۳۴؛ «اجمالی از سیر فلسفه اسلامی بعد از ابن‌رشد»، احمد احمدی، صفحه ۲۲۳-۲۳۹.

۱۳. «**نکاتی در باب تاریخ فلسفه و فلسفه اسلامی**»، بخشی از کتاب **فلسفه چیست**، رضا داوری اردکانی، انتشارات انجمن حکمت و فلسفه ایران، تهران، ۱۳۵۹ش، صفحه ۲۷۲-۲۸۴.

۱۴. **دیباجه بر کتاب نزهة الارواح و روضة الافراح (تاریخ الحكماء)**، شهرزوری، ترجمه مقصود تبریزی، بکوشش محمدتقی دانش‌پژوه و محمد سرور مولائی، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۶۵ش. محمد تقی دانش‌پژوه در مقدمه این کتاب با عنوان «دیباجه‌یی درباره تاریخ‌نگاری فلسفه» در ۱۱۰ صفحه به معرفی ۷۸ کتاب از تاریخ فلسفه‌های قدیمی پرداخته است. وی پیش از آن در مجله *ایران زمین* (سال ۷، ۱۳۳۹ش) مقدمه‌یی کوتاه درباره تاریخ حکماء منتشر کرده است.

۱۵. «**نگاهی اجمالی به ادوار فلسفه در اسلام**»، یعقوب جعفری، نشریه *درسهایی از مکتب اسلام*، قسمت اول: اردیبهشت ۱۳۶۵ش، شماره ۳۰۲، صفحه ۴۵-۴۹؛ قسمت دوم: شهریور ۱۳۶۵ش، شماره ۳۰۶، صفحه ۳۳-۳۵؛ قسمت سوم: آبان ۱۳۶۵ش، شماره ۳۰۸، صفحه ۴۶-۴۹.

۱۶. **نظری اجمالی به سیر فلسفه در اسلام**، مرتضی مطهری، مجموعه آثار، جلد ۵، انتشارات صدرا، تهران، ۱۳۷۱ش، ص ۲۱-۳۲. (این رساله کوچک، نخستین بار بصورت مقاله‌یی با عنوان «نگاهی اجمالی به سیر فلسفه در اسلام» در مجله *مقالات و بررسی‌ها* (دانشکده الهیات دانشگاه تهران، بهار ۱۳۵۲ش، شماره ۱۳-۱۶) منتشر شده است.

۱۷. «**تورقی در کتب تاریخ فلسفه اسلامی**»، مسعود ربیعی آستانه، *نامه فرهنگ*، شماره ۱۲، دی ماه ۱۳۷۲ش، صفحه ۱۹۲-۱۹۵.

۱۸. «**نظری اجمالی به سیر فلسفه در عالم اسلامی و در ایران**»، رضا داوری اردکانی، *نامه فرهنگ*، شماره ۳۱، فروردین ۱۳۷۸ش، صفحه ۴-۹.

۱۹. **حدیث اندیشه** (گفتگوهای در باب تاریخ فلسفه اسلامی)، عبدالله نصری، انتشارات سروش، تهران، ۱۳۷۹ش؛ این کتاب در حقیقت متن گفتگوهای تلویزیونی است که عبدالله نصری با برخی از اساتید فلسفه درباره ۲۹ تن از فلاسفه انجام داده است که

برخی از مطالب کتاب بکلی توسط اساتید بازنویسی یا تصحیح شده‌اند. از آنجا که افکار برخی از عارفان نیز بر افکار فلاسفه تأثیرگذار بوده است، در این کتاب افکار برخی از آنها نیز مورد بررسی قرار گرفته است. کتاب حاضر شامل فلاسفه‌ی است که میان کندی و ملاصدرا زندگی کرده‌اند و قرار است جلد دوم این کتاب با عنوان حکمت صدر/ به بررسی افکار فلاسفه از ملاصدرا تا زمان معاصر بپردازد. فلاسفه‌ی که در این کتاب درباره‌ی آنها بحث و گفتگو شده است عبارتند از: کندی، زکریای رازی، فارابی، سجستانی، ابوالحسن عامری، ابوحنیف توحیدی، ابن مسکویه، اخوان الصفا، ابن سینا، ابوالعباس لوکری، خیام، غزالی، عین‌القضات، ابن‌باجه، ابوالبرکات، ابن‌طفیل، ابن‌رشد، فخررازی، سهروردی، ابن‌عربی، بابا افضل کاشانی، خواجه نصیر، کاتبی قزوینی، قطب‌الدین شیرازی، سید حیدر آملی، ابن‌خلدون، دوانی، میرداماد، میرفندرسکی.

۲۰. «مقدمه‌ای بر تاریخ فلسفه اسلامی»، مسعود امید، نامه فلسفه، پاییز ۱۳۸۰، شماره ۱۱. (این مقاله پیش از این در مجله کیهان اندیشه، شماره ۸۱، آذر و دی ۱۳۷۷ نیز منتشر شده است.)

۲۱. بخش «فلسفه» (بخش هشتم) از مدخل «ایران»، سید حسین نصر، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۰ش.

۲۲. «رویکردهای متفاوت در تاریخ فلسفه نگاری»، گفتگو با مصطفی ملکیان، کتاب ماه، شماره ۵۲، سال ۵، بهمن و اسفند ۱۳۸۰ش، صفحه ۲۳-۲۴ این گفتگو در کتاب ایشان با عنوان مشتاقی و مهبجوری، نشر نگاه معاصر، تهران، ۱۳۸۵ش نیز منتشر شده است.

۲۳. ماجرا در ماجرا (سیر عقل و نقل در پانزده قرن هجری)، علیرضا ذکاوئی قراگزلو، انتشارات حقیقت، تهران، ۱۳۸۱ش. این کتاب در ۶۷۵ صفحه شامل مجموعه مقالات مؤلف درباره‌ی برخی از مباحث تاریخ فلسفه اسلامی است.

۲۴. «تاریخ نگاری فلسفه، الزامها و رخنه‌ها»، احد فرامرز قراملکی، خردنامه صدر، شماره ۴۱، پاییز ۱۳۸۴، صفحه ۳۲-۳۷.

۲۵. مدخل «فلسفه»، محمد جواد اسماعیلی، دائرةالمعارف تشیع، جلد ۱۲، نشر شهید سعید محبی، تهران، ۱۳۸۶ش.

۲۶. نگاهی دیگر به تاریخ فلسفه اسلامی، رضا داوری اردکانی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۷ش. این کتاب در ۱۸۰ صفحه شامل مباحثی در برخی از مسائل تاریخ فلسفه اسلامی است، مانند: ابن‌سینا و وجوه تفکر او، ابن‌رشد آموزگار تجدد، قطب‌الدین شیرازی کیست، معلم ثالث، ملاصدرا و سیاست نظری و ...

۲۷. «فلسفه (سیر اجمالی در تاریخ فلسفه اسلامی)»، تألیف آر. آرنالدز، ترجمه

- جمعه‌خان افضلی، مجله‌ معارف عقلی، تابستان ۱۳۸۴، پیش شماره ۱، صفحه ۵۳-۷۴.
۲۸. «نقد مقاله سیر اجمالی در تاریخ فلسفه اسلامی»، غلامرضا فیاضی، تهیه و تنظیم یارعلی کرد فیروزجایی، مجله‌ معارف عقلی، تابستان ۱۳۸۴، پیش شماره ۱، صفحه ۷۵-۹۴.
۲۹. «جنبشهای مذهبی؛ فلسفه و الهیات در دوره صفوی»، سید حسین نصر، بخش سوم از قسمت سوم جلد ششم تاریخ ایران کمبریج (دوره صفوی)، ترجمه تیمور قادری، انتشارات مهتاب، تهران، ۱۳۸۷ش، ص ۱۰۱-۱۵۳.
۳۰. «تاریخ فلسفه اسلامی»، فضل الرحمان، ترجمه سعید رحیمیان، کتاب ماه فلسفه، شماره ۲۱، خرداد ۱۳۸۸، صفحه ۳۸-۴۵. این مقاله ترجمه مدخل فلسفه اسلامی در دائرة المعارف پل ادواردز (ج ۴، ص ۲۱۹-۲۲۴) است که بنحو مختصر به فلاسفه زیر پرداخته است: کندی، فارابی، اخوان الصفا، ابن سینا، غزالی، ابن رشد، ابوالبرکات.
۳۱. سیر تحول آرای فلسفی، شراره حبیبی، انتشارات آوای نور، تهران، ۱۳۸۸ش. تنها در فصل دوم این کتاب در حدود ۲۵ صفحه بطور اجمال به فیلسوفان زیر پرداخته شده است: مانی، زکریای رازی، ابونصر فارابی، ابوعلی سینا، محمد غزالی، ابن رشد و ملاصدرا.
۳۲. «سیری در کتب خطی فلسفی کتابخانه ملی ایران»، سید علی کسائی، نشریه الکترونیکی کتابخانه استان قدس رضوی، دوره ۲، شماره ۶، بهار ۱۳۸۹ش.
۳۳. «پویایی در فلسفه اسلامی بر اساس تصحیح و تکمیل نگرشها و رویکردها به تاریخ فلسفه اسلامی»، مسعود امید، فصلنامه تاریخ فلسفه، شماره ۳، زمستان ۱۳۸۹ش.
۳۴. فصلنامه تاریخ فلسفه، نشریه انجمن بین‌المللی تاریخ فلسفه، بنیاد حکمت اسلامی صدرا. این فصلنامه از تابستان ۱۳۸۹ش آغاز به انتشار نموده است.

پی‌نوشتها:

۱. این کتاب ترجمه بخشهایی از کتاب شانزده جلدی *Dictionary of Scientific Biography* است که بصورت دائرةالمعارفی تنظیم شده و در بین سالهای ۱۹۷۰ تا ۱۹۷۸م منتشر شده است. ترجمه حاضر تنها شامل حروف «الف» تا «ح» است و تاکنون جلد دوم آن منتشر نشده است. فلاسفه‌یی که در این مجلد معرفی شده‌اند، بیشتر از جنبه نظریاتی که در طبیعیات داشته‌اند مورد بررسی قرار گرفته‌اند. همچنین اغلب مقالات آن دارای کتابشناسی سودمندی است.
۲. ر.ک: نزهة الارواح و روضة الافراح (تاریخ الحکماء)، شهرزوری، ترجمه مقصود تبریزی، با دیباچه درباره تاریخ‌نگاری فلسفه، بکوشش محمدتقی دانش‌پژوه و محمد سرور مولائی، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۶۵.

۳. ترجمه انگلیسی این اثر با عنوان *History of Philosophy in Islam* در سال ۱۹۰۳ م منتشر شده است.
4. S. Munk, *Melanges de philosophie juive et arabe*, Paris, 1859.
۵. لازم بذکر است که از این مؤلف کتاب دیگری با عنوان *فوائد در عرفان و فلسفه و تصوف و تاریخ آن* در سال ۱۳۸۳ منتشر شده است.
۶. واژه‌نامه این کتاب با عنوان *واژه‌نامه تاریخ فلسفه در اسلام* توسط زاله باختر در سال ۱۳۷۳ توسط مرکز نشر دانشگاهی منتشر شده است.
۷. از این مؤلف اثر ارزشمند دیگری با عنوان: *تاریخ علم کلام در ایران و جهان اسلام*، در سال ۱۳۷۳ بچاپ رسیده است.

